

Socialismus

KAPITOLA

4

Charakteristika

Slovo „socialistický“ pochází z latinského *sociare*, tedy sdružovat se nebo sdílet. Pokud je známo, poprvé se objevilo v roce 1827 v Británii v jednom čísle časopisu *Co-operative Magazine*. Na počátku 30. let 19. století začali stoupenci Roberta Owena (1771–1858) v Británii a Saint-Simona (1760–1825) ve Francii označovat své názory jako „socialismus“ a zhruba ve 40. letech 19. století bylo toto slovo běžně známé v řadě industrializovaných zemí, zejména ve Francii, Belgii a v německých státech.

Jako ideologie byl socialismus tradičně definován svým odporem ke kapitalismu a snahou zajistit jeho humánnější a sociálně hodnotnější alternativu. Jádrem socialismu je pohlížení na lidi jako na společenské tvory, které spojuje společné lidství. Pozornost se tak obrací na to, nakolik je identita jednotlivce utvářena sociální interakcí a členstvím ve společenských skupinách a kolektivních formacích. Proto před konkurencí upřednostňují socialisté spolupráci. Ústřední a podle některých autorů charakteristickou hodnotou socialismu je rovnost, zejména rovnost sociální. Socialisté zastávají názor, že sociální rovnost je hlavní zárukou stability a soudržnosti společnosti a že osvobozuje, a to v tom smyslu, že uspokojuje materiální potřeby a je základem rozvoje osobnosti. Socialismus se však rozpadá do až udivující škály směrů a konkurujících si proudů. Rozdíl mezi nimi se týkaly jak „nástrojů“ (jak by se k socialismu mělo dospět), tak „cílů“ (jak by budoucí socialistická společnost měla vypadat). Například komunisté obvykle prosazovali revoluci a kapitalismus se snažili nahradit beztrždní společností, založenou na společném vlastnictví. Demokratičtí socialisté čili sociální demokraté se naopak přikláněli ke gradualismu a kapitalistický systém chtěli reformovat či „humanizovat“ zmenšováním sociálních nerovností a odstraňováním chudoby.

Obsah

Charakteristika	117
Vznik a vývoj	118
Hlavní téma – nikdo není ostrov sám pro sebe	119
Cesty k socialismu	129
Marxismus	135
Sociální demokracie	146
Socialismus v 21. století	156

Vznik a vývoj

I když se socialisté občas dovolávali intelektuálních kořenů sahajících až k Platónově *Ústavě* či k *Utopii* Thomase Mora (1516), stejně jako v případě liberalismu a konzervatismu jsou i počátky socialismu v 19. století. Socialismus vznikl jako reakce na sociální a ekonomické poměry, které se v Evropě vytvořily v důsledku růstu průmyslového **kapitalismu**. Socialistické ideje začaly být brzy spojovány s nástupem nové, avšak stále početnější třídy průmyslových dělníků, kteří trpěli bídou a ponižováním, jež tak často provázely první fáze industrializace. Třebaže socialismus stejně jako liberalismus koření v osvícenství a oběma je společná víra v principy, jakými jsou rozum a pokrok, vznikl socialismus jako kritika liberální tržní společnosti a vyznačoval se snahou předložit alternativu průmyslového kapitalismu.

Povahu raného socialismu ovlivnily tvrdé a často nelidské podmínky, ve kterých žilo a pracovalo průmyslové dělnictvo. Mzdy byly zpravidla nízké, dětská a ženská práce byla běžným jevem, pracovní doba činila nezřídká dvanáct hodin a nezaměstnanost hrozila vždy a všude. Nadto byla nová dělnická třída desorientovaná: tvořila ji převážně první generace městského obyvatelstva, které byly podmínky života a práce, ovlivněných průmyslem, zcela neznámé; nadto měla pramálo společenských institucí, které by životu těchto lidí mohly dát stálost a smysl. Proto první socialisté často hledali jakousi radikální, dokonce revoluční alternativu průmyslového kapitalismu. Například Charles Fourier (1772–1837) ve Francii a Robert Owen v Británii prosazovali vytváření jakýchsi **utopických** komun, jejichž základem měla být spolupráce a láska. Němci Karel Marx (viz str. 138) a Bedřich Engels (1820–1895) vypracovali teorie složitější a systematictější, které údajně odhalovaly „zákonitosti dějin“ a předpovídaly nevyhnutelné revoluční svržení kapitalismu.

Postupné zlepšování životních podmínek dělnické třídy a rozšiřování politické demokracie koncem 19. století charakter socialismu změnil. Růst odborů, dělnických politických stran a sportovních a společenských klubů přinášel větší ekonomickou jistotu a pomáhal integrovat dělnickou třídu do industriální společnosti. V průmyslově vyspělých společnostech západní Evropy bylo stále obtížnější nadále v dělnické třídě spatřovat revoluční sílu. Socialistické strany si postupně osvojily právní a ústavní postupy; pomáhalo jim v tom postupné rozšíření volebního práva i na dělnictvo. Zhruba počátkem 1. světové války byl socialistický svět jasně rozdělen na socialistické strany, které usilovaly o moc prostřednictvím volební urny a hlásaly reformy, a na skupiny, které tvrdily, že je stále ještě zapotřebí revoluce. Ruská revoluce roku 1917 toto rozštěpení zpečetila: revoluční socialisté po příkladu V. I. Lenina (viz str. 141) a bolševiků zpravidla přijali slovo „**komunismus**“;

Kapitalismus: ekonomický systém, ve kterém bohatství vlastní soukromí jednotlivci nebo firmy a zboží se vyrábí ke směně podle diktátu trhu.

Utopismus: víra v neomezené možnosti vývoje lidí, zpravidla vtělená do vize jakési dokonalé neboli ideální společnosti, utopie (viz str. 198).

Komunismus: princip společného vlastnictví majetku nebo systém všezahrnující kolektivizace; v komunismu se často spatřuje „marxismus v praxi“.

zatímco reformní socialisté prezentovali své představy slovy „socialismus“ nebo „**sociální demokracie**“. Ve 20. století se myšlenky socialismu rozšířily do zemí Afriky, Asie a Latinské Ameriky, které měly malé – pokud vůbec nějaké – zkušenosti s průmyslovým kapitalismem. V těchto zemích se socialismus často zrodil z boje spíše protikoloniálního než třídního. Myšlenku třídního útlaku nahradila myšlenka útlaku koloniálního; tak vznikla výbušná směs socialismu a nacionalismu, o níž budeme obšírněji hovořit v 5. kapitole. Po roce 1945 byl bolševický model komunismu vnucen východní Evropě. Čína ho přijala po revoluci roku 1949 a následně se pak šířil do Severní Koreje, Vietnamu, Kambodže a Laosu. Jinde se praktikovaly umírněnější formy socialismu; šlo například o postupy Kongresové strany v Indii. Ta dominovala indické politice ještě několik desetiletí poté, co Indie získala v roce 1947 nezávislost. Vznikly rovněž specifické formy socialismu afrického a arabského, ovlivněné v prvním případě hodnotami tradičního kmenového života místních pospolitostí, ve druhém morálními principy islámu. V Jižní a Střední Americe bojovali v 60. a 70. letech socialističtí revolucionáři proti vojenským diktaturám, o kterých se často mělo za to, že sledují zájmy amerického imperialismu. Režim Fidela Castra, který se dostal k moci po kubánské revoluci roku 1959, navázal těsné vztahy se Sovětským svazem, zatímco sandinistické bojůvky, které se v roce 1979 chopily moci v Nikaragui, se k žádnému z bloků nepřipojily. V Chile se v roce 1970 stal Salvador Allende první demokraticky zvolenou marxistickou hlavou státu; za převratu v roce 1974, podporovaného CIA, byl však svržen a usmrcen. Od konce 20. století utrpěl socialismus řadu spektakulárních nezdarů, které některé autory dovedly k závěru, že „socialismus je mrtev“. Největší z těchto nezdarů bylo samozřejmě zhroucení komunismu ve východní Evropě během revolucí v letech 1989–1991. Místo aby se však socialisté sjednotili na zásadách západní sociální demokracie, byly samy tyto zásady zpochybněny. V mnoha částech světa se totiž parlamentní socialistické strany přiklonily k myšlenkám a politickým postupům běžně spojovaným s liberalismem a dokonce s konzervatismem. V závěrečném oddílu této kapitoly se budeme snažit zodpovědět otázku, zda má socialismus jako svébytná ideologie vůbec ještě budoucnost.

Hlavní téma – nikdo není ostrov sám pro sebe

Jedna z obtíží, s nimiž se při analýze socialismu setkáváme, vyplývá z toho, že samo slovo socialismus se chápalo přinejmenším trojím způsobem. Podle jednoho názoru je socialismus ekonomický model, zpravidla

Sociální demokracie: umírněná neboli reformistická odrůda socialismu, která před odstraněním kapitalismu dává přednost vyváženosti mezi třem a státem.

spojovaný s určitou formou zespolečenštění a plánování. V tomto smyslu je socialismus alternativou kapitalismu, přičemž volba mezi těmito dvěma kvalitativně odlišnými systémy se chápe jako klíčový ekonomický problém. Volba mezi „čistým“ socialismem a „čistým“ kapitalismem byla však vždy iluzí, jelikož ve všech ekonomikách se mísily – byť různě – rysy obou systémů. Je dokonce faktem, že moderní socialisté často nevidí v socialismu alternativu kapitalismu, ale cestu, jak kapitalismus využít k širším sociálním cílům. Druhý přístup pojímá socialismus jako nástroj dělnického hnutí. Podle tohoto názoru socialismus ztělesňuje zájmy dělnické třídy a nabízí program, jak mohou dělníci získat politickou nebo ekonomickou moc. Socialismus je tak ve skutečnosti jakousi formou „**labourismu**“, nástrojem prosazování zájmů organizovaného dělnictva. Z tohoto hlediska význam socialismu kolísá, a to v závislosti na úspěších, jichž dělnické hnutí v celosvětovém měřítku dosahuje. I když o historickém sepětí socialismu s organizovaným dělnictvem nelze pochybovat, byly socialistické myšlenky spojovány i s kvalifikovanými řemeslníky, s rolnictvem a dokonce s politickými a byrokratickými elitami. Proto v této knize socialismus chápeme ve třetím a širším smyslu jako určité politické krédo či jako ideologii vyznačující se specifickým souborem myšlenek, hodnot a teorií, z nichž nejdůležitější jsou:

- pospolitost,
- spolupráce,
- rovnost,
- politika tříd,
- společné vlastnictví.

Pospolitost

V jádru socialismu je představa, na které se všichni socialisté shodnou a podle které jsou lidé bytosti společenské, které dokáží překonávat sociální a ekonomické problémy, protože se spoléhají spíše na sílu pospolitosti než na individuální úsilí. Jde o kolektivistickou vizi, zdůrazňující schopnost lidí postupovat společně, jejich ochotu a možnost dosahovat svých cílů spoluprací a neusilovat jen o prosazení svých sobeckých zájmů. Většina socialistů by se například ochotně podepsala pod slova anglického metafyzického básníka Johna Donna (1571–1631), podle něhož „nikdo není ostrov sám pro sebe, každý je součástí kontinentu, kusem pevniny; ať zemře kdokoli, jsem to já, kdo se zmenší, protože jsem nedílně spjat s lidstvem – neptej se tudíž, komu v tu chvíli zvoní hrana; zvoní totiž tobě“.

Labourismus: tendence socialistických stran spíše sloužit zájmům organizovaného odborového hnutí než sledovat širší ideologické cíle.

Pojem

Kolektivismus

Kolektivismus je obecně názor, že kolektivní úsilí má větší praktickou a mravní hodnotu než úsilí jednotlivce sledujícího vlastní sobecký zájem. V kolektivismu se tudíž odráží přesvědčení, že lidská přirozenost má jakési společenské jádro; z toho se pak vyvozuje, že společenské skupiny – „třídy“, „národy“, „rasy“ apod. – jsou politické entity, které mají svůj význam. Termín „kolektivismus“ se však užívá značně nedůsledně. Bakunin (viz str. 201) a další anarchisté ho užívali k označení samosprávných sdružení svobodných jednotlivců. Jiní chápali kolektivismus jako protiklad individualismu (viz str. 47) a tvrdili, že z kolektivismu vyplývá nutnost nadřazovat kolektivní zájmy individuálním. Někdy se kolektivismus rovněž spojuje se státem jako mechanismem, pomocí něhož se prosazují kolektivní zájmy; tím se naznačuje, že v rozšiřování funkcí státu se odráží vzestup kolektivismu.

Lidé jsou tudíž „soudruhy“, „bratry“ či „sestrami“, které k sobě vážou pouto společného lidství. Výrazem toho je **bratrství**. Socialisté jsou daleko méně než liberálové či konzervativci ochotni věřit, že lidská přirozenost je neměnná a jednou provždy daná narozením. Spíše jsou přesvědčeni, že lidská přirozenost je tvárná, formovaná zkušenostmi a situací, ve které člověk ve společnosti žije. V odedávna probíhající filosofické diskusi o tom, zda je lidské chování určováno „přírodou“, nebo tím, jak a v čem člověk žije, se socialisté rozhodně staví za druhou z obou odpovědí. Od svého narození – a možná už i v čase, kdy se jako plod vyvíjí v matčině těle – je každý vystaven zkušenostem, které formují a podmiňují jeho osobnost. Všem dovednostem se jednotlivec učí od společnosti a od společnosti získává všechny své atributy – tím, že stojíme zpřímá, počínaje a jazykem, jímž hovoříme, konče. Zatímco liberálové jasně rozlišují mezi „jednotlivcem“ a „společností“, socialisté zastávají názor, že jednotlivce nelze od společnosti oddělit. Lidé nejsou ani soběstační ani do sebe uzavření; chápat je jako oddělená čili atomizovaná „individa“ je absurdní. Jednotlivce lze pochopit – a stejně tak jednotlivci mohou sami sebe chápat – jedine skrze sociální skupiny, ke kterým patří. Chování nám tudíž říká daleko víc o společnosti, v níž lidé žijí a v níž vyrostli, než o nějaké stálé a neměnné lidské přirozenosti.

Radikalismus socialismu nevyvěrá z jeho zájmu o to, jací lidé jsou, ale o to, jakými se mohou stát. To socialisty vedlo k vytváření utopistických vidin jakési lepší společnosti, ve které lidé – jako členové pospolitosti – mohou dospět ke skutečné emancipaci a naplnění. Afričtí a asijsí socialisté často poukazovali na to, že jejich tradiční, předindustriální společnosti už význam společenského života a hodnotu pospolitosti

Bratrství: v přeneseném smyslu pouto sympatií a přátelství (soudružství) mezi lidmi.

zdůrazňují. Za takových okolností se socialismus snažil chránit tradiční společenské hodnoty před výzvou západního individualismu. Tanzanský prezident Julius Nyerere (prezidentem byl v letech 1964–1985) to vyjádřil takto: „My v Africe opravdu nepotřebujeme, aby nás někdo „získával“ pro socialismus, stejně jako nepotřebujeme, aby nás někdo „učil“ demokracii.“ Svě vlastní názory proto označoval za „kmenový socialismus“.

Na Západě bylo však po generacích žijících v podmínkách průmyslového kapitalismu nutno sociální dimenzi života znovu vydobýt. To bylo cílem utopických socialistů 19. století, jakými byli například Fourier a Owen, kteří experimentovali se společným životem v komunách. Charles Fourier vyzýval k zakládání vzorových pospolitostí o zhruba 1800 členech, kterým říkal falángy. Rovněž Owen založil řadu experimentálních komun, z nichž nejznámější byla kolonie New Harmony v Indianě, která existovala v letech 1824–1829. Nejdéle trvajícím úspěšným experimentem v oblasti komunitárního života byl systém *kibuců* v Izraeli, tvořený celou soustavou družstevních – obvykle venkovských – osad, které jsou v kolektivním vlastnictví a které spravují jejich členové. Od 60. let však komunitaristické akcenty systému kibuců začaly slábnout; rezignovalo se například na společnou výchovu dětí.

Spolupráce

Jestliže jsou lidé společenší, je normálním vztahem mezi nimi podle názoru socialistů spíše **spolupráce** než konkurence. Socialisté jsou přesvědčeni, že konkurence staví lidi proti sobě a každého podněcuje, aby svou společenskou přirozenost spíše zapíral než se k ní hlásil. Konkurence tudíž posiluje jen omezený počet sociálních atributů a naopak podporuje sobectví a agresivitu. Spolupráce na druhé straně má význam morální i ekonomický. Jednotlivci pracující spíše společně než jeden proti druhému si mezi sebou vytvářejí pouta sympatií, starostlivosti a vzájemné náklonnosti. Nadto lépe se dá využívat energie společenství než energie jednotlivce. Například ruský anarchista Petr Kropotkin (viz str. 206) tvrdil, že lidský druh přežil a prosperuje zejména díky tomu, že lidé si dokáží „vzájemně pomáhat“. Socialisté věří, že lidé lze motivovat stimuly nejen materiálními, ale i morálními. Kapitalismus teoreticky lidi odměňuje za jejich práci: čím usilovněji pracují nebo čím většími schopnostmi disponují, tím větší bude jejich odměna. Morálním stimulem k usilovné práci je však touha přispívat k obecnému dobru, a ta vzniká ze vzájemných sympatií nebo z pocitu odpovědnosti za bližní, zejména za potřebné. I když jen málokterý moderní sociální demokrat bude pomyslet na

Spolupráce: společné úsilí, zaměřené na dosažení prospěchu všech, kdo se na něm podílejí.

totální likvidaci materiálních stimulů, přesto všichni trvají na tom, že mezi stimuly materiálními a morálními musí existovat jistá vyváženost. Socialisté budou například tvrdit, že významným motivem dosahování ekonomického růstu je to, že ekonomický růst pomáhá financovat péči o nejchudší a nejzranitelnější.

Socialistická věrnost spolupráci stimulovala růst družstev, která by měla nahradit vzájemně si konkurující a hierarchicky uspořádané podniky, které se šířily za kapitalismu. Výrobní i spotřební družstva se snažila využít skupinovou energii lidí, pracujících ke vzájemnému prospěchu. Ve Spojeném království se první družstva objevila počátkem 19. století. Ve velkém nakupovala zboží a za nízkou cenu je prodávala svým členům z řad dělnické třídy. „Pionýři z Rochdale“ založili v roce 1844 obchod se smíšeným zbožím a jejich příklad byl brzy následován po celé industrializující se Anglii a ve Skotsku. Výrobní družstva, která vlastní a řídí ti, kdo v nich pracují, jsou značně rozšířena v některých částech severního Španělska a v bývalé Jugoslávii, kde se průmysl organizoval na principu dělnické samosprávy. Rovněž kolchozy v Sovětském svazu měly být původně družstevní a samosprávné; v praxi však fungovaly v rámci tuhého systému plánování a obvykle je ovládali místní straničtí funkcionáři.

Rovnost

Angažovanost ve prospěch rovnosti je v mnoha ohledech definatorickým rysem socialistické ideologie: rovnost je totiž tou politickou hodnotou, kterou se socialismus nejvýrazněji odlišuje od svých rivalů, zejména od liberalismu a konzervatismu. Socialistické **rovnostářství** (egalitarismus) se vyznačuje vírou v sociální rovnost čili v rovnost výsledků. Pro tuto rovnost socialisté uváděli přinejmenším tři argumenty. Za prvé, sociální rovnost posiluje spravedlnost čili korektnost (slušnost). Socialisté se zdráhají vysvětlovat majetkovou nerovnost poukazem na to, že lidé se rodí s různými schopnostmi. Kapitalismus podněcoval, pravda, chování soutěživé a sobecké; socialisté si však myslí, že v nerovnosti mezi lidmi se do značné míry odráží nerovná struktura společnosti. Netvrdí ovšem naivně, že se všichni rodí stejní, s absolutně stejnými schopnostmi a dovednostmi. Egalitářská by například nebyla společnost, ve které by všichni studenti dostávali stejnou známku z matematiky. Socialisté jsou přesto přesvědčeni, že hlavní formy nerovnosti mezi lidmi jsou důsledkem nerovného zacházení ze strany společnosti, nikoli nerovné výbavy, se kterou přicházejí lidé na svět. Spravedlnost tudíž podle socialistů vyžaduje, aby pokud jde o odměny a materiální podmínky vůbec,

Rovnostářství: teorie nebo praxe, jejímž základem je touha nastolit rovnost; občas se chápe jako názor, že rovnost je základní politickou hodnotou.

Různé názory na ROVNOST

LIBERÁLOVÉ zastávají názor, že lidé se „rodí“ rovní v tom smyslu, že mají stejnou morální hodnotu. Z toho vyplývá jak formální rovnost, zejména právní a politická, tak rovnost příležitostí; sociální rovnost však nejspíš ohrozí svobodu a bude trestat nadání. Zatímco klasičtí liberálové zdůrazňují nezbytnost důsledné meritokracie, moderní liberálové tvrdí, že ke skutečné rovnosti příležitostí je zapotřebí relativní sociální rovnosti.

KONZERVATIVCI tradičně vycházejí z toho, že společnost je v samé své podstatě hierarchická, a rovnost tudíž zavrhovali jako abstraktní a nedosažitelný cíl. U Nové pravice se však projevuje individualistická víra v rovnost příležitostí a zároveň v blahodárné důsledky materiální nerovnosti.

SOCIALISTÉ považují rovnost za základní hodnotu; prosazují zejména rovnost sociální. Přestože sociální demokracie se posunula směrem k liberální víře v rovnost příležitostí, sociální rovnost, ať už ve smyslu relativním (sociální demokraté) či absolutním (komunisté), se chápe jako nezbytný předpoklad zajištění sociální soudržnosti a bratrství, nastolení spravedlnosti či rovnosti a rozšíření pozitivní svobody.

ANARCHISTÉ kladou obzvláštní důraz na politickou rovnost, chápou jako rovné a absolutní právo na osobní autonomii; tím nepřímou říkají, že všechny formy politické nerovnosti se rovnají útlaku. Anarchokomunisté věří v absolutní sociální rovnost, jíž se dosáhne kolektivním vlastnictvím výrobních prostředků.

FAŠISTÉ hlásají, že pro lidstvo je příznačná zásadní nerovnost jak mezi vůdci a vedenými, tak mezi různými národy a rasami. Z důrazu na národ nebo rasu však nepřímou vyplývá, že všichni příslušníci daného národa nebo rasy si jsou rovni přinejmenším pokud jde o jádro jejich sociální identity.

FEMINISTKY vycházejí z toho, že rovnost znamená rovnost pohlaví, a to ve smyslu rovných práv a rovných příležitostí (liberální feminismus) nebo ve smyslu rovné sociální a ekonomické moci (socialistický feminismus) bez ohledu na gender. Některé radikální feministky však tvrdily, že požadavek rovnosti může jednoduše vyústit v to, že ženy získají „identitu mužů“.

EKOLOGOVÉ prosazují biocentrickou rovnost a zdůrazňují, že všechny formy života mají stejné právo „žít a vzkvétat“. Běžná pojetí rovnosti tudíž chápou jako antropocentrická, jelikož se zaměřují pouze na lidstvo a přehlížejí zájmy všech ostatních organismů a entit.

společnost s lidmi zacházela rovně nebo alespoň rovněji. Formální rovnost ve smyslu právním a politickém zjevně nedostačuje, protože přehlíží nerovnosti vyplývající ze samé struktury kapitalistického systému. Rovnost příležitostí pouze nerovnost legitimizuje a živí tak mýtus vrozené nerovnosti.

Za druhé, sociální rovnost je základem pospolitosti a spolupráce. Žijí-li lidé v rovných podmínkách, snáze se budou jeden s druhým identifikovat a společně pracovat k obecnému prospěchu. Rovné výsledky tudíž posilují sociální solidaritu. Sociální nerovnost vede naopak ke konfliktům a nestabilitě. To také vysvětluje, proč socialisté kritizovali rovnost příležitostí za to, že plodí mentalitu „přežívání nejzdatnějších“. Například R. H. Tawney (1880–1962) takovou mentalitu odmítal jako „filosofii pulců“, kteří – měnice se postupně v žáby – rovněž bojují o přežití. Za třetí, socialisté podporují sociální rovnost proto, že mají za to, že uspokojování potřeb je základem seberealizace člověka. „Potřeba“ je jakási nutnost: *žádá si uspokojení*; není to nějaké povrchní přání nebo momentální libůstka. Základní potřeby jako potřeba jídla, vody, střechy nad hlavou, družnosti atd. jsou základem lidského života; z toho pro socialisty vyplývá, že jejich uspokojování je samým jádrem svobody. Marx to vyjádřil ve své komunistické teorii rozdělování: „Každý podle svých schopností, každému podle jeho potřeb“. Vzhledem k tomu, že potřeby lidí jsou zhruba stejné, má rozdělování bohatství na základě teze o uspokojování potřeb evidentně rovnostářské důsledky. Uspokojování potřeb však může mít i důsledky nerovnostářské, jako je tomu v případě tzv. zvláštních potřeb, vyvolaných například tělesným či duševním handicapem.

Jakkoli se socialisté shodují v tom, že sociální a ekonomická rovnost má své přednosti, neshodují se v otázce, v jakém rozsahu se může a měla by se nastolit. Marxisté a komunisté věří v absolutní sociální rovnost, kterou přinese likvidace soukromého vlastnictví a **zespolečenštění** výrobních prostředků. Sociální demokraté však věří v relativní sociální rovnost, které se dosáhne přerozdělováním statků za pomoci sociálního státu a progresivního zdanění. V sociálnědemokratické snaze kapitalismus spíše krotit než odstranit se projevuje přiznání trvalého významu materiálních stimulů i toho, že hovoří-li se o uspokojování potřeb, jde z velké části jen o odstranění chudoby. To ovšem do značné míry stírá rozdíl mezi sociální rovností a rovností příležitostí.

Politika tříd

Socialisté tradičně považovali **společenskou třídu** za důsledek hlavního a politicky nejvýznamnějšího dělení společnosti. Politiku tříd (*class*

Zespolečenštění: kolektivizace, likvidace soukromého vlastnictví a nastolení všezahrnujícího systému vlastnictví společného nebo veřejného, obvykle za pomoci státního mechanismu.

Společenská třída: rozdělení společnosti na základě faktorů ekonomických či sociálních; společenská třída je skupina lidí, kteří mají podobné sociálně-ekonomické postavení.

politics) formulovali dvojím způsobem. Podle prvního je třída nástrojem analýzy. Socialisté se domnívali, že přinejmenším v předsocialistických společnostech mají lidé tendenci myslet a jednat stejně jako ti, kdo mají stejné ekonomické postavení nebo stejný zájem. Jinak řečeno, hlavními dějinnými aktéry nejsou jednotlivci, ale společenské třídy; společenské třídy jsou tudíž tím hlavním, co nám pomáhá pochopit sociální a politické změny. Nejzřetelnějším projevem toho je marxistický názor, že dějinné změny jsou výsledkem třídního boje. Druhá podoba socialistické politiky tříd se zaměřuje konkrétně na dělnickou třídu a jde v ní o politický boj a politickou emancipaci. Socialismus se často chápal jako výraz zájmů dělnické třídy a na dělnickou třídu se pohlíželo jako na nástroj, pomocí něhož se socialismu dosáhne. Přesto se společenská třída nechápala jako nutný a trvalý rys společnosti: socialistické společnosti byly pojímány buď jako beztřídní nebo jako společnosti, ve kterých byly třídní nerovnosti podstatně zmenšeny. Tím, že se emancipuje od kapitalistického vykořisťování, dělnická třída se připravuje o svou vlastní třídní identitu; z dělnické třídy se během tohoto procesu stávají plně rozvinutí lidé.

Pokud jde o povahu a význam společenské třídy, byli však socialisté nejednotní. Podle Marxe a jeho následovníků třída souvisí s ekonomickou mocí, danou vztahem jednotlivce k výrobním prostředkům. Takto viděno, dělení na třídy je dělením na „kapitál“ a „práci“, tj. dělením na vlastníky výrobních prostředků (**buržoazii**) a na ty, kteří žijí z prodeje své pracovní síly (**proletariát**). Tento marxistický model dvou tříd se vyznačuje nesmiřitelným konfliktem mezi buržoazií a proletariátem, který nutně vyústí ve svržení kapitalismu proletářskou revolucí. Naopak sociální demokraté měli sklon definovat společenskou třídu prostřednictvím rozdílů v příjmu a statusu; rozlišovali tudíž „bílé límečky“ čili nemanuální pracovníky (střední třídu) a „modré límečky“ čili manuální pracovníky (dělnickou třídu). V této perspektivě se příchod socialismu spojuje se zmenšováním rozdílů mezi střední třídou a třídou dělnickou, ke kterému dochází v důsledku ekonomických a sociálních zásahů. Sociální demokraté proto věřili spíše v postupná zlepšení a v třídní smír než ve společenskou polarizaci a třídní boj.

Buržoazie: marxistické označení vládnoucí třídy v kapitalistické společnosti, vlastníků výrobních prostředků.

Proletariát: marxistický termín označující třídu, která je živa z toho, že prodává svou pracovní sílu; přísně vzato, proletariát není totéž, co manuálně pracující dělnická třída.

Zhruba od poloviny 20. století začalo však sepětí socialismu s politikou tříd slábnout. Z velké části to bylo důsledkem klesající třídní solidarity a zejména úbytku tradičního dělnictva čili městského proletariátu. Mizení politiky tříd je důsledkem deindustrializace, projevující se ústupem tradičních odvětví vyžadujících množství lidské práce: těžby uhlí, ocelárenství, stavby lodí atd. Tradiční socialistické strany to nenutilo jen revidovat svou politickou orientaci, aby mohly lákat voliče z řad střední

třídy; podněcovalo je to také k tomu, aby svůj radikalismus definovaly spíše vztahem k takovým problémům, jakými jsou rovnost genderů, ekologická harmonie, práva zvířat, mír a mezinárodní rozvoj, než jako třídní emancipaci.

Společné vlastnictví

Původ konkurence a nerovnosti socialisté často spojovali s institutem soukromého vlastnictví; pod pojmem soukromé vlastnictví ovšem zpravidla nerozumějí vlastnictví předmětů osobní potřeby, jako jsou například šaty, nábytek či dům, ale výrobních prostředků, resp. „kapitálu“. Tento postoj k vlastnictví odlišuje socialismus od liberalismu a konzervatismu, kde se vlastnictví považuje za přirozené a žádoucí. Socialisté kritizují soukromé vlastnictví z řady důvodů. Za prvé, vlastnictví je nespravedlivé: bohatství je vytvářeno kolektivním úsilím pracujících, a tudíž by je neměli vlastnit soukromí jednotlivci, ale společenství. Za druhé, socialisté jsou přesvědčeni, že vlastnictví plodí hrabivost, a tudíž morálně korumpuje. Soukromý majetek lidí podněcuje, aby se z nich stávali materialisté přesvědčení o tom, že lidského štěstí či naplnění lze dosáhnout hromaděním majetku. Ti, kdo něco vlastní, chtějí vlastnit víc, zatímco ti, kdo mají málo nebo nevlastní nic, chtějí vlastnit alespoň něco. Za třetí, majetek lidí rozděluje: vede ke společenským konfliktům, například mezi vlastníky a pracujícími, zaměstnavateli a zaměstnanci či jednoduše mezi bohatými a chudými. Socialisté proto navrhovali, aby se institut soukromého vlastnictví buď zrušil a nahradil společným vlastnictvím výrobních prostředků nebo aby se alespoň dospělo k jisté vyváženosti mezi právem na majetek a zájmy společnosti.

Socialističtí fundamentalisté jako Marx a Engels předvíдали zrušení soukromého vlastnictví a tudíž vystřídání kapitalismu beztrždní komunistickou společností. Evidentně věřili, že majetek by se měl vlastnit společně a využívat ku prospěchu lidstva. O tom, jak by se tento cíl mohl prakticky naplnit, toho však řekli jen málo. Když se Lenin spolu s bolševiky chopil v roce 1917 v Rusku moci, byl přesvědčen, že socialismus lze vybudovat **znárodněním**. Tento proces byl dovršen až ve 30. letech, kdy se za Staliny „druhé revoluce“ zformovalo centrálně plánované hospodářství, tedy systém státem provedené kolektivizace. „Společné vlastnictví“ začalo znamenat „státní vlastnictví“, čili – slovy sovětské ústavy – „státní socialistické vlastnictví“. V Sovětském svazu tak vznikl jakýsi „**státní socialismus**“.

Rovněž sociální demokraté měli sklon vzhlížet ke státu jako k nástroji, jehož prostřednictvím by bylo možno kolektivně vlastnit majetek

Znárodnění: rozšíření státního či veřejného vlastnictví o soukromé majetky nebo výrobní prostředky, a to buď jednotlivé podniky nebo celou ekonomiku (často se hovoří také o kolektivizaci).

Státní socialismus: jedna z forem socialismu, v níž ekonomický život ovládá a řídí stát; teoreticky přitom jedná v zájmu lidu.

Různé názory na EKONOMIKU

LIBERÁLOVÉ chápou ekonomiku jako životně důležitou součást občanské společnosti a jednoznačně upřednostňují tržní čili kapitalistický ekonomický systém, jehož základem jsou vlastnictví, konkurence a materiální stimuly. Zatímco však klasičtí liberálové upřednostňují kapitalismus *laissez faire*, moderní liberálové uznávají, že trh má své meze, a souhlasí s omezeným řízením ekonomiky.

KONZERVATIVCI evidentně podporují soukromé podnikání, tradičně se však vyslovují za pragmatické, i když omezené intervence, jelikož se obávají ničím neomezovaného systému *laissez-faire* a s ním spjatého rizika nestability společnosti. Nová pravice se však staví za neregulovaný kapitalismus.

SOCIALISTÉ jdoucí ve šlépějích K. Marxe preferovali společné vlastnictví a absolutní sociální rovnost; v ortodoxních komunistických režimech se to projevilo zestátněním a centrálním plánováním. Sociální demokraté se však staví za sociálně orientovaný čili regulovaný kapitalismus; jsou totiž přesvědčeni, že trh je dobrý sluha, ale špatný pán.

ANARCHISTÉ odmítají veškerou kontrolu či řízení ekonomiky. Zatímco však anarchokomunisté prosazují společné vlastnictví a samosprávu v malých měřítcích, anarchokapitalisté hlásají ničím neregulované tržní hospodářství.

FAŠISTÉ hledali jakousi „třetí cestu“ mezi kapitalismem a komunismem. To se často vyjadřovalo idejemi korporatismu, který údajně spojuje práci a kapitál do jednoho organického celku. Plánování a znárodňování, které podporují, jsou podle nich pokusy podřídit zisk (domnělým) potřebám národa či rasy.

EKOLOGOVÉ odsuzují tržní kapitalismus i státní kolektivismus, kterým předhazují, že jsou posedlé ziskem a ekologicky neudržitelné. Ekonomiku je tudíž třeba podřídit ekologii a honba za ziskem za jakoukoli cenu musí být vystřídána péčí o dlouhodobou udržitelnost a harmonii mezi lidstvem a přírodou.

a racionálně plánovat ekonomiku. Na Západě se však znárodňování užívalo selektivněji: cílem nebyl naprostý státní kolektivismus, ale vytvoření smíšené ekonomiky, kde některá průmyslová odvětví zůstanou v rukou soukromých vlastníků, zatímco jiná se stanou předmětem veřejného vlastnictví. Například ve Spojeném království znárodnila labouristická vláda,

v jejímž čele stál C. Attlee, v letech 1945–1951 tzv. strategicky důležitá odvětví ekonomiky, totiž uhelné doly, ocelárny a elektrárenský a plynárenský průmysl. Prostřednictvím těchto odvětví se měla, jak vláda doufala, regulovat veškerá ekonomika, aniž by bylo zapotřebí sáhnout k naprosté kolektivizaci. Od 50. let se ale parlamentní socialistické strany postupně distancovaly od „politiky vlastnictví“ a socialismus raději definovaly úsilím o rovnost a sociální spravedlnost než rozšiřujícím se veřejným vlastnictvím.

Cesty k socialismu

Dvě hlavní témata rozdělovala konkurující si proudy a tendence v rámci socialismu. Prvním jsou „cíle“, o jejichž dosažení by socialisté měli usilovat. Představy socialistů o tom, jak by měla vypadat socialistická společnost, se značně rozcházel; fakticky tak vznikaly různé konkurující si definice „socialismu“. V tomto bodě panují zásadní neshody mezi **fundamentalistickým socialismem**, reprezentovaným komunismem, a **revizionistickým socialismem**, reprezentovaným sociální demokracií. O těchto proudech se podrobně hovoří v následujících dvou oddílech této kapitoly. Zde se zamýšlíme nad druhým problémem, který socialisty rozděloval: nad „nástroji“, které by socialisté měli použít, aby dosáhli socialistických cílů, čili nad „cestami k socialismu“. Tato orientace na „nástroje“ vyplývá z toho, že socialismus měl vždy povahu opoziční: je silou, která má změnit čili transformovat kapitalistické či koloniální společnosti, ve kterých socialismus vznikl. „Cesta“, kterou socialisté přijali, není věcí jen strategického významu: určuje také povahu socialistického hnutí a ovlivňuje podobu případně dosaženého socialismu. Jinak řečeno, v socialismu jsou nástroje a cíle často vzájemně provázané.

Revoluční socialismus

Mnoho prvních socialistů bylo přesvědčeno, že socialismus bude možno nastolit jedině revolučním svržením stávajícího politického systému, a souhlasně přijímalo, že tato **revoluce** bude nutně provázena násilím. Jedním z prvních propagátorů revoluce byl francouzský socialista Auguste Blanqui (1805–1881), který navrhoval, aby se zformovala malá věci oddaná skupina konspírátorů, kteří by revoluční uchopení moci naplánovali a provedli. Naopak Marx a Engels počítali s „proletářskou revolucí“, ve které povstanou třídně uvědomělé masy pracujících a svrhnou kapitalismus. K první úspěšné socialistické revoluci však došlo teprve v roce 1917,

Fundamentalistický socialismus: jedna z forem socialismu, která se snaží kapitalismus odstranit a nahradit ho kvalitativně jinou společností.

Revizionistický socialismus: jedna z forem socialismu, která svou kritiku kapitalismu revidovala a snaží se sladit větší sociální spravedlnost s tím, co z kapitalistických forem přejíže.

Revoluce: zásadní a nezvratná změna, často krátké, ale dramatickými událostmi nabitě období zlomu; změna systému.

kdy během spíše převratu než lidového povstání se věci oddaná a disciplinovaná skupina revolucionářů v čele s Leninem a bolševiky chopila moci v Rusku. Bolševická revoluce v mnoha směrech posloužila pozdějším generacím socialistických revolucionářů jako vzor.

V 19. století lákala revoluční taktika socialisty ze dvou důvodů. Za prvé, počáteční fáze industrializace přivodily do očí bijící nespravedlnosti, kdy na dělnické masy dopadla krutá bída a nezaměstnanost. Na kapitalismus se hledělo jako na systém neskrývaného útlaku a vykořisťování a mělo se za to, že dělnická třída je už na samém prahu revoluce. Když v roce 1848 Marx a Engels psali, že „Evropou obchází strašidlo – strašidlo komunismu“, viděli kolem sebe povstání a revoluce na mnoha místech evropského kontinentu. Za druhé, dělnická třída měla málo jiných prostředků politického vlivu: prakticky všude byla z politického života vyloučena. Tam, kde po celé 19. století přežívaly samovládné monarchie, jako například v Rusku, měla v nich hlavní slovo pozemková šlechta. Tam, kde se vytvořila konstituční a reprezentativní vláda, bylo volební právo – v důsledku majetkových cenzů – obvykle omezeno na střední třídy.

Pro socialisty však revoluce nebyla jen výsledkem strategických úvah; byla také odrazem jejich analýzy státu a povahy státní moci. Zatímco liberálové zastávají názor, že stát je neutrální orgán, reagující na zájmy všech občanů a jednající k obecnému dobru, revoluční socialisté pohlíželi na stát jako na nástroj třídního útlaku, jednající v zájmu „kapitálu“ a v rozporu se zájmy „pracujících“. Například podle marxistů je politická moc odrazem třídních zájmů a stát je „buržoazní stát“, nutně stranící kapitálu. Politické reformy a postupné změny evidentně nikam nevedou. Všeobecné volební právo a pravidelné a na soutěži politických stran založené volby jsou nanejvýš fasádou, která má zakrýt nerovnost tříd a obrátit politickou energii dělnické třídy nesprávným směrem. Třídně uvědomělý proletariát tudíž nemá na vybranou: chce-li nastolit socialismus, musí nejprve politickou revolucí svrhnout buržoazní stát.

Ve druhé polovině 20. století věřili v revoluci nejvíc socialisté v rozvojevém světě. Po roce 1945 se mnohá národněosvobozenická hnutí chopila myšlenky „ozbrojeného boje“; jejich představitelé se domnívali, že koloniální nadvlády se nelze zbavit vyjednáváním ani volbami. V Asii byla čínská revoluce roku 1949, vedená Mao Ce-tungem, vyvrcholením mnohaletého ozbrojeného boje proti Japonsku a čínským nacionalistům – Kuomintangu. Vietnam se sjednotil v roce 1975 po léta trvající válce nejprve proti Francii a následně proti Spojeným státům. Argentinský revolucionář Che Guevara stál až do své smrti v roce 1967 v čele gerilových skupin v různých částech Latinské Ameriky a za kubánské revoluce roku 1959 velel

vojákům, kteří přivedli k moci Fidela Castra. K podobným revolučním bojům docházelo v Africe; šlo například o krvavou válku, díky níž Alžírsko nakonec získalo v roce 1962 nezávislost na Francii.

Volba revoluce či povstání jako politického nástroje měla pro socialismus závažné důsledky. Revoluce například zpravidla vyústila ve sledování fundamentalistických cílů. Měla tu výhodu, že umožnila svrhnout zbytky starého řádu a vybudovat zcela nový společenský systém. Když se Rudí Khmerové vedení Pol Potem chopili v roce 1975 v Kambodži moci, vyhlásili „rok nula“. Kapitalismus se odstraní a na jeho místě vznikne kvalitativně nová socialistická společnost. Za takových okolností socialismus obvykle nabyl podoby státní kolektivizace toho typu, jaký se v Sovětském svazu praktikoval za stalinismu. S revoluční „cestou“ byl rovněž spojen sklon k diktatuře a politické represi. To mělo několik příčin. Za prvé, jakmile jednou sílu použili, zvykli si noví vůdcové pohlížet na násilí jako na legitimní nástroj politiky; Mao to vyjádřil tak, že „moc vyrůstá z hlavně pušky“. Za druhé, revoluční strany si velmi často osvojily polovojenské struktury, jejichž základem bylo pevné vedení a přísná kázeň. Po uchopení moci se tyto struktury pouze zkonsolidovaly. Za třetí, při vykořeňování pozůstatků starého řádu byly likvidovány i všechny opoziční síly; fakticky se tak otevřely dveře nastolení totalitních diktatur. Tradice revolučního socialismu však byla fatálně oslabena zhroucením komunismu v letech 1989–1991, kdy v postatě proběhla kontrarevoluce. Tím skončilo rozdělení, které v socialistické politice přivodil rok 1917, a završila se transformace socialismu v ústavní a demokratickou politiku. Revoluční socialismus dnes přežívá jedině v enklávách – viz například pokračující maoistickou rebelii v Peru a Nepálu.

Evoluční socialismus

I když raní socialisté myšlenku revoluce často podporovali, během 19. století nadšení pro lidové povstání vyprchávalo, přinejmenším ve vyspělých kapitalistických zemích západní a střední Evropy. Sám kapitalismus vzrával a koncem 19. století městské dělnictvo ztratilo svou revolučnost a bylo integrováno do společnosti. Mzdy i životní úroveň začaly stoupat a dělnická třída si začala vytvářet řadu různých institucí (dělnické kluby, odborové organizace, politické strany atd.), které hájily její zájmy a v dělnících živily pocit přináležitosti k industriální společnosti. Nadto postupné formování politické demokracie vedlo k rozšíření volebního práva na dělnickou třídu. Zhruba koncem 1. světové války už v převážné části západních zemí existovalo všeobecné volební právo mužů; rovněž narůstal počet zemí, které rozšířily volební právo i na ženy. Všechny tyto

faktory vedly k tomu, že se socialisté odvraceli od myšlenky ozbrojeného povstání a přesvědčovali se, že k socialismu vede i jiná cesta – evoluční, „demokratická“, čili „parlamentní“.

Ve Spojeném království si myšlenku parlamentního socialismu osvojila Fabiánská společnost, vzniklá v roce 1884. Fabiánci, v jejichž čele stáli Beatrice Webbová (1858–1943) a Sidney Webb (1859–1947) a ke kterým patřili významní intelektuálové jako George Bernard Shaw a H. G. Wells, se pojmenovali po římském generálovi Fabiovi Maximovi, který se proslavil trpělivostí a defenzivní taktikou, s níž se mu podařilo zvítězit nad Hannibalovými armádami, které vytáhly proti Římu. Podle názoru Fabiánců se socialismus podobně přirozeně a pokojně vyvine z kapitalismu. Dojde k tomu spojením politické aktivity se vzdělaností. Politická aktivita vyžaduje, aby vznikla socialistická strana, která se nebude připravovat na ozbrojené povstání, ale bude soutěžit o moc s již existujícími parlamentními stranami. Proto si Fabiánci osvojili liberální teorii státu jako neutrálního arbitra, nikoli marxistický pohled na stát jako na nástroj třídního útlatku. Webbovi se aktivně podíleli na vzniku britské Labouristické strany a v roce 1918 pomáhali formulovat její stanovy. Fabiánci byli rovněž přesvědčeni, že vzděláním a výchovou lze přimět i příslušníky elity, například politiky bez ohledu na stranickou příslušnost, pracovníky státní služby, vědce a vysokoškolské profesory, aby se z nich stali socialisté. Tyto elity si myšlenky socialismu „osvojí“ ve chvíli, kdy poznají, že socialismus stojí morálně výše než kapitalismus třeba proto, protože vychází z biblických zásad a je racionálnější a výkonnější. Socialistická ekonomika by se například mohla vyhnout plýtvání, které s sebou nese třídní boj a otupující bída.

Myšlenky Fabiánců ovlivnily i německou Sociální demokracii (SPD), založenou v roce 1875. SPD se brzy stala nejsilnější socialistickou stranou v Evropě a v roce 1912 nejpočetněji zastoupenou stranou v německém Reichstagu. Teoreticky zůstávala sice věrna marxistické strategii, v praxi však přijala reformistický kurz ovlivněný myšlenkami Ferdinanda Lassalla (1825–1864). Lassalle tvrdil, že v důsledku rozšíření politické demokracie by stát mohl reagovat na zájmy dělnictva, a předpokládal, že k socialismu se dospěje postupnými sociálními reformami, které uskuteční laskavý a dobrotivý stát. Tyto myšlenky dále rozvíjel Eduard Bernstein (viz str. 149), jehož teorie, formulované v knize *Předpoklady socialismu a úkoly sociální demokracie* (1898) zhruba odpovídaly fabiánské víře v **gradualismus**. Na Bernsteina učinil dojem zejména rozvoj demokratického státu, který podle jeho názoru odsunul marxistické volání po revoluci na vedlejší kolej. Dělnická třída by k nastolení socialismu mohla využít volební urny; socialismus by se tak postupně vyvinul z kapitalismu. Tyto myšlenky

Gradualismus: pokrok v důsledku nikoli dramatického zlomu, ale postupných dílčích změn k lepšímu; změna cestou legálních a pokojných reforem.

ovládly dělnické politické strany, které se zformovaly na přelomu století: v roce 1891 byla založena australská Labouristická strana, v roce 1900 britská Labouristická strana, v roce 1892 Socialistická strana Itálie, v roce 1905 francouzská Socialistická strana atd. V 70. letech 20. století si je osvojily i západní komunistické strany zejména ve Španělsku, Itálii a Francii. Tak vznikl **eurokomunismus**, který se přihlásil k demokratické cestě k socialismu a k zachování otevřeného politického systému, založeného na soutěži politických stran.

Je gradualismus nevyhnutelný?

Nástup politické demokracie koncem 19. a počátkem 20. století způsobil, že v celém socialistickém hnutí se šířila vlna optimismu, jejímž projevem byla například fabiánská předpověď, že „gradualismus je nevyhnutelný“. Myšlenka, že nevyhnutelné je vítězství socialismu, nová nebyla. Například Marx předpovídal, že kapitalistická společnost bude nutně svržena proletářskou revolucí. Zatímco však Marx byl přesvědčen, že dějiny jsou poháněny silami třídního boje, kterým nelze čelit, evoluční socialisté poukazovali na logiku samého demokratického procesu.

Jejich optimismus vycházel z řady předpokladů. Za prvé, postupné rozšiřování volebního práva povede nakonec k tomu, že právo volit budou mít všichni dospělí; výsledkem tudíž bude politická rovnost. Za druhé, politická rovnost bude v praxi fungovat v zájmu většiny, tj. těch, kdo rozhodují o výsledku voleb. Socialisté tudíž věřili, že politická demokracie dá moc do rukou dělnické třídy, nepochybně nejpočetnější třídy každé industriální společnosti. Za třetí, socialismus byl chápán jako přirozená „vlast“ dělnické třídy. Jelikož v kapitalismu se spatřoval systém třídního vykořisťování, budou utiskovaní dělníci přirozeně tíhnout k socialistickým stranám, které před ně staví perspektivu sociální spravedlnosti a emancipace. Volební úspěch socialistických stran bude tedy zaručen početností dělnické třídy. Za čtvrté, jakmile se chopí moci, budou socialistické strany schopny provést zásadní transformaci společnosti, a to prostřednictvím sociálních reforem. Politická demokracie nenabízela tudíž jen možnost dosažení socialismu pokojnou cestou, ale činila také tento proces nevyhnutelným.

Tato optimistická očekávání však neměla oporu v realitě. Někteří autoři dokonce tvrdili, že v samém základu demokratického socialismu je jistý rozpor: aby mohli úspěšně reagovat na voličské tlaky, museli socialisté revidovat či „mírnit“ své ideologické postoje. Socialistické strany zažívaly období síly doslova ve všech liberálních demokraciích s výjimkou Severní

Eurokomunismus: jedna z forem od radikalismu oproštěného komunismu, která se snažila spojit marxismus s liberálnědemokratickými principy; největší vliv měl eurokomunismus v 70. letech.

Ameriky; moc jim však rozhodně nikdo nezaručil. V tomto směru byla nejúspěšnější švédská Sociálnědemokratická dělnická strana (SAP), která byla po roce 1951 u moci většinu času – ať už sama nebo jako silnější koaliční partner. Přesto i ona jen jednou (v roce 1968) dostala 50 % voličských hlasů. Britská Labouristická strana získala nejvíc hlasů (49 %) v roce 1951; stejného výsledku dosáhla Španělská socialistická dělnická strana v roce 1982. Německá SPD získala 46 % hlasů v roce 1972. V roce 1976 činil v Itálii součet hlasů pro socialisty a komunisty 44 %. Kromě toho: i když v době, kdy byly u moci, tyto strany provedly řadu nepochybně významných sociálních reforem (zpravidla šlo o rozšíření sociálního zabezpečení a o větší regulaci ekonomiky), nikdy za jejich vlády nedošlo k nějaké zásadní sociální transformaci. Kapitalismus byl nanejvýš reformován, ne však odstraněn.

Demokratický socialismus tak narazil na řadu problémů, které jeho zakladatelé nepředvídali. Za prvé, tvoří dělnická třída v průmyslově vyspělých zemích stále ještě voličskou většinu? Socialistické strany se tradičně zaměřovaly na manuálně pracující ve městech, na tzv. tovární kanónenfutr kapitalistických společností. Moderní kapitalismus se však orientuje stále více na technologie a vyžaduje proto vysoce kvalifikované pracovníky, kteří často vykonávají technické práce, nikoli práce manuální. „Tradiční“ dělnická třída, tvořená lidmi manuálně pracujícími v zavedených odvětvích těžkého průmyslu, se tudíž značně zúžila; v důsledku toho vznikla představa tzv. třetinových a dvoutřetinových společností, ve kterých se bída a znevýhodnění koncentruje v řadách tzv. „spodiny“ (*underclass*). Ve své práci *Kultura spokojenosti* (1992) upozornil J. K. Galbraith, že v moderních společnostech nebo alespoň v řadách lidí politicky aktivních se objevila „spokojená většina“; ty, kdo k ní patří, přivádí jejich blahobyt a ekonomická zajištěnost k politickému konzervatismu. Jestliže podpora dělnické třídy už socialistickým stranám neskýtá vyhlídku, že ve volbách získají většinu, jsou tyto strany nuceny se buď halasněji ucházet o podporu jiných společenských tříd nebo se jako koaliční partneři dělit o moc se středostavovskými stranami. Obě varianty vyžadují, aby pozměnily svou ideologickou orientaci: buď aby dokázaly přilákat voliče, kteří se o socialismus nezajímají, případně jejichž zájem o socialismus je malý, nebo aby spolupracovaly se stranami, které se snaží kapitalismus zachovat.

Jsou zde ale i další problémy. Je dělnická třída skutečně socialistická? Je socialismus opravdu v zájmu dělnické třídy? Socialistické strany musely zejména po II. světové válce uznat, že kapitalismus dokáže „dodávat zboží“. V průběhu 50. let socialistické strany, kdysi zanícené pro zásadní změnu, svou politickou linii revidovaly ve snaze získat si přízeň stále lépe

situované dělnické třídy. K podobnému procesu došlo v 80. a 90. letech, kdy se socialistické strany usilovně snažily srovnat krok se změnami třídní struktury kapitalismu a s tlaky vyvolávanými ekonomickou globalizací. Socialismus začal být spojován spíše se snahou zkvalitnit fungování tržního hospodářství než s pokusy od základu změnit sociální strukturu kapitalismu. O těchto posunech podrobněji pohovoříme později v souvislosti se sociální demokracií.

Levicoví socialisté však mají pro klesající socialistickou povahu dělnické třídy jiné vysvětlení. Spíše než aby si všímali pozitivních přínosů kapitalismu nebo jeho měnící se třídní struktury, zdůrazňovali roli ideologické manipulace. Marxisté tvrdí, že společnost je prostoupena „**buržoazní ideologií**“, která dělnické třídě brání vnímat realitu svého vlastního vykořisťování. Například Lenin prohlašoval, že bez revoluční strany, která by ji vedla, je dělnická třída schopna dospívat pouze k „tradeunionistickému vědomí“, tedy k touze po větším materiálním prospěchu v rámci kapitalismu, nikoli k plně revolučnímu „**třídnímu vědomí**“. Gramsci (viz str. 25) zdůrazňoval, že za svou převahu v kapitalistickém systému buržoazie nevděčí jen své ekonomické moci, ale i své „ideologické hegemonii“.

Konečně: mohou socialistické strany, i když se volbami dostanou k moci, provést socialistické reformy? Socialistické strany vytvořily jednobarevné vlády v řadě západních zemí, mj. ve Francii, Švédsku, Španělsku, Spojeném království, Austrálii a na Novém Zélandě. Po volebních vítězstvích se však ocitly tváří v tvář už etablovaným zájmům ve státě i ve společnosti. Jak již v roce 1902 zdůrazňoval Karl Kautsky (1854–1938), „třída kapitalistů panuje, ale nevládne; spokojí se s tím, že má vládu ve své moci“. Usnadňuje to skutečnost, že politické elity v administrativě, na soudech a v armádě mají stejný sociální původ jako elity v podnikatelské sféře. Nadto vlády vzešlé z voleb, ať už tíhnou k jakékoli ideologii, musí respektovat moc velkého byznysu, který je v ekonomice hlavním zaměstnavatelem a investorem a zároveň nejštědřejším přispěvatelem do stranických pokladen. Jinak řečeno, demokratickým socialistickým stranám se na základě volebních výsledků sice může podařit vytvořit vládu, existuje však nebezpečí, že získají pouze funkce, aniž by nutně získaly moc.

Marxismus

Přísně vzato se „marxismus“ jako určitý kodifikovaný soubor myšlenek objevil teprve po Marxově smrti v roce 1883. Byl výsledkem snah

Buržoazní ideologie: marxistické označení idejí a teorií, které slouží zájmům buržoazie tím, že zakrývají rozpory kapitalistické společnosti.

Třídní vědomí: marxistické označení jasného uvědomování si třídních zájmů a odhodlanosti je prosazovat; třída s třídním vědomím (uvědomělá třída) je třídu „pro sebe“.

zejména celoživotního Marxova spolupracovníka Engelse, německého socialistického vůdce Karla Kautského a ruského teoretika Georgije Plechanova (1857–1918) zhustit Marxovy myšlenky a teorie do podoby jakéhosi komplexního a do systému uspořádaného světového názoru vyhovujícího potřebám silícího socialistického hnutí. Za první dílo marxistické ortodoxie se někdy považuje *Anti-Dühring*, kniha, kterou Engels napsal v roce 1876, tedy ještě za Marxova života, a ve které se zdůrazňuje potřeba osvojit si a akceptovat určitou autoritativní interpretaci Marxova díla. Tento ortodoxní marxismus, často prezentovaný jako „**dialektický materialismus**“ (toto označení razil Plechanov, sám Marx ho neužíval), se později stal základem sovětského komunismu. Někteří autoři chápou Marxe jako ekonomického deterministu, zatímco jiní ho mají za jakéhosi humanistického socialistu. Rozlišovalo se rovněž mezi Marxovými díly ranými a pozdějšími; to se někdy prezentovalo jako rozdíl mezi „mladým Marxem“ a „zralým Marxem“. Přesto je evidentní, že sám Marx byl přesvědčen, že vypracoval zcela nový socialismus, který je vědecký, a to v tom smyslu, že mu jde především o odhalení podstaty společenského a dějinného vývoje, nikoli o předkládání v jádru etické kritiky kapitalismu.

Můžeme odlišit minimálně tři podoby marxismu:

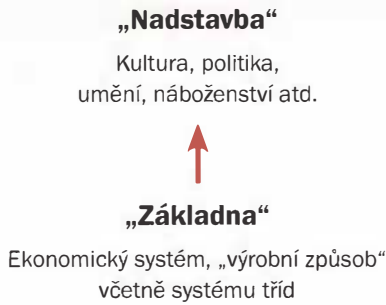
- klasický marxismus,
- ortodoxní komunismus,
- moderní marxismus.

Klasický marxismus

Filosofie

Jádrem klasického marxismu – marxismu Marxova – je určitá filosofie dějin, která dovozuje, proč je kapitalismus odsouzen k zániku a socialismu je souzeno ho nahradit, založená na údajně vědecké analýze. V jakém smyslu však Marx považoval své dílo za vědecké? Rané socialistické myslitelé, jakými byli například Saint-Simon (1760–1825), Fourier a Owen, Marx kritizoval jako „utopisty“ s odůvodněním, že jejich socialismus sice vycházel z touhy po zásadní transformaci společnosti, tuto transformaci ale nespojoval s nutností třídního boje a revoluce. Marx se naopak pustil do pracné empirické analýzy dějin a společnosti, a to v naději, že tak pochopí povahu dalšího vývoje. Ať už tomu však Marx napomohl nebo ne, marxismus jako pokus aplikací vědeckých metod pochopit dějiny se později změnil v marxismus jako soubor vědeckých pravd, jehož status se přiblížil statusu jakéhosi náboženství. Engelsovo prohlášení, že Marx

Dialektický materialismus: primitivní deterministická forma marxismu, která ovládala intelektuální život v ortodoxních komunistických zemích.

Graf 4.1 Historický materialismus

odhalil „zákonitosti“ dějinného a společenského vývoje, bylo jasným signálem této proměny.

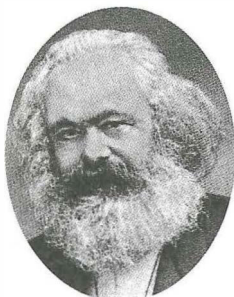
Marxův přístup se od přístupu jiných sociálních myslitelů lišil tím, že Marx si osvojil – Engelsovými slovy řečeno – „materialistické pojetí dějin“ čili **historický materialismus**. Marx odmítl idealismus německého filosofa Hegela (1770–1831), podle něhož dějiny jsou v podstatě vývojem tzv. „světového ducha“, a tvrdil, že základem všech forem společenského a historického vývoje jsou materiální poměry. V tom se odráželo jeho přesvědčení, že ze všech lidských aktivit je nejdůležitější produkce prostředků, které lidé potřebují ke své existenci. Jelikož lidé nemohou žít bez potravy, vody, střechy nad hlavou atd., to, jak jsou tyto nezbytnosti produkovány, podmiňuje všechny ostatní stránky života; stručně vyjádřeno, „společenské bytí určuje vědomí“. V předmluvě ke svému dílu *Ke kritice politické ekonomie*, napsanému v roce 1859, Marx tuto teorii velice stručně vyjádřil tak, že společenské vědomí a „právní a politická nadstavba“ mají svůj původ v „ekonomické základně“, která je skutečným základem společnosti. Tuto „základnu“ tvoří v podstatě „výrobní způsob“ čili ekonomický systém – feudalismus, kapitalismus, socialismus atd. To dovedlo Marxe k závěru, že politické, právní, kulturní, náboženské, umělecké a jiné stránky života lze vysvětlit především ekonomickými faktory.

I když v jiných směrech Hegela kritizoval, Marx si osvojil Hegelův názor, že hnací silou historických změn je **dialektika**. Pokrok je tudíž v podstatě výsledkem vnitřních rozporů. Pro Hegela to vysvětlovalo pohyb „světového ducha“ k seberealizaci, a to rozporem mezi tezí a silou jí protikladnou, tedy antitezí, jehož výsledkem je vyšší úroveň, syntéza, která sama se pak stává novou tezí. Marx, jak se vyjádřil Engels, „postavil Hegela z hlavy na nohy“ tím, že tuto Hegelovu dialektiku vyložil materialisticky. Historickou změnu tudíž Marx vysvětloval vnitřními rozpory

Historický materialismus:

marxistická teorie, podle níž materiální neboli ekonomické poměry konec konců určují podobu práva, politiky, kultury a dalších aspektů existence společnosti.

Dialektika: vývojový proces, v němž vzájemné působení dvou protichůdných sil vede k dalšímu čili vyššímu stadiu; historická změna, která je výsledkem vnitřních rozporů ve společnosti.

Karel Marx (1818–1883)

Německý filosof, ekonom a politický myslitel, zpravidla prezentovaný jako otec komunismu 20. století. Poté, co krátkou dobu přednášel na univerzitě a následně se věnoval žurnalistice, Marx strávil zbytek života jako aktivní revolucionář a spisovatel, žijící převážně v Londýně a finančně podporovaný svým přítelem a celoživotním spolupracovníkem Bedřichem Engelsem.

Základem Marxova díla byla syntéza hegelovské filosofie, britské politické ekonomie a francouzského socialismu. Jeho jádrem byla kritika kapitalismu; s poukazem na nerovnost a nestabilitu, která mu je systémově vlastní, Marx dovozoval jeho pomíjivost. Marx se přihlásil k teleologické teorii dějin, podle níž vývoj společnosti nevyhnutelně vyvrcholí nastolením komunismu. Klasickým Marxovým dílem je třísvazkový *Kapitál* (1867, 1885, 1894). Jeho dílem nejnámějším a nejpřístupnějším, napsaným společně s Engelsem, je *Komunistický manifest* (1848).

každého z výrobních způsobů, vyvěrajícími z existence soukromého vlastnictví. Kapitalismus je odsouzen k zániku, jelikož v sobě obsahuje svou vlastní antitezi, proletariát, ve kterém Marx spatřoval „hrobaře kapitalismu“. Konflikt mezi kapitalismem a proletariátem proto vyústí ve vyšší vývojové stadium, kterým bude socialistická a nakonec komunistická společnost.

Marxova teorie dějin je tudíž teleologická, a to v tom smyslu, že dějinám dává smysl čili účel, projevující se v cíli, k němuž dějiny směřují a jímž je beztržní komunismus. K tomuto cíli lze však dospět teprve poté, co dějiny projdou určitou řadou etap či epoch, z nichž každá se vyznačuje určitou ekonomickou strukturou a systémem tříd. V *Německé ideologii* (1846) Marx vyjmenoval čtyři takové etapy: 1) primitivní komunismus čili kmenové zřízení, kdy hlavním zdrojem konfliktu byl materiální nedostatek; 2) otrokářský řád, který existoval ve starověkých čili antických společnostech a vyznačoval se konflikty mezi otrokáři a otroky; 3) feudalismus, pro který je příznačný antagonismus mezi pozemkovými vlastníky a nevolníky; a 4) kapitalismus, ve kterém spolu bojují buržoazie a proletariát. Lidské dějiny byly tudíž dlouhotrvajícím bojem mezi utlačovanými a utlačovateli, vykořisťovanými a vykořisťovateli. Marx však – a v tom následoval Hegela – předpokládal jakýsi konec dějin, který nastane, jakmile bude vybudována společnost bez vnitřních rozporů čili antagonismů. Takovou společností byl pro Marxe komunismus, beztržní společnost založená na společném vlastnictví výrobních prostředků. To, čemu Marx říkal „prehistorie lidstva“, se nastolením komunismu uzavře.

Ekonomie

Velká část kritiky kapitalismu, obsažené v Marxových raných dílech, je založena na pojmu **odcizení**. Kapitalismus jako systém, ve kterém se produkuje za účelem směny, odcizuje lidi produktům jejich práce: lidé pracují, aby vyprodukovali nikoli to, co potřebují nebo co je k užití, ale „zboží“, které se má prodat, aby se dosáhlo zisku. Jsou odcizeni i pracovnímu procesu, protože většina z nich je nucena pracovat pod dohledem mistrů nebo manažerů. Nadto nejde o společenskou práci: jednotlivci jsou povzbuzováni, aby si sobecky hleděli každý svého a byli tudíž odcizeni svým bližním. Pracující jsou konečně odcizeni i sami sobě. Sama pracovní síla se redukuje na zboží a práce se stává odosobněnou činností, místo aby byla činností tvůrčí a člověka naplňující.

V pozdějších Marxových dílech se však při analýze kapitalismu častěji poukazuje na třídní konflikty a vykořisťování. Třídou definoval Marx ekonomickou mocí, konkrétně tím, jaký mají lidé vztah k vlastnictví „výrobních prostředků“ čili produktivního bohatství. Byl přesvědčen, že kapitalistická společnost je stále více rozdělena na „dvě velké proti sobě stojící třídy: buržoazii a proletariát“. U Marxe a pozdějších marxistů je analýza systému tříd klíčem k porozumění dějinám, který umožňuje rovněž předvídat, jak se bude kapitalismus dále vyvíjet. Řečeno slovy Komunistického manifestu, „dějiny všech dosavadních společností jsou dějinami třídních bojů“. Hlavními subjekty dějinných změn nejsou jednotlivci, strany a hnutí, ale třídy.

Marx byl pevně přesvědčen, že mezi třídami existují vztahy nesmiřitelného antagonismu a že „porobená“ třída je „vládnoucí“ třídou nutně a soustavně vykořisťována. K vysvětlení mu posloužila idea „**nadhodnoty**“. Touhu po zisku, která je kapitalismu vlastní, lze uspokojit jedině tím, že dělníkům se odejme nadhodnota, a to tak, že se jim zaplatí méně, než kolik činí hodnota jejich prací vyprodukovaná. Ekonomické vykořisťování je tudíž základním rysem kapitalistického výrobního způsobu a dochází k němu bez ohledu na to, jak lakotní či štědrí jsou konkrétní zaměstnavatelé. Marx se nesnažil jen odhalit nestabilitu, která je kapitalismu vlastní a jejímž základem je nesmiřitelný konflikt tříd, ale také analyzovat podstatu vývoje kapitalismu. Upozorňoval zejména na to, že kapitalismus nutně zažívá ekonomické krize, které se neustále prohlubují. Ty vyplývají především z cyklických krizí z nadvýroby, které přivádějí ekonomiku do stagnace a nesou s sebou nezaměstnanost a zbídačování dělnické třídy. Každá krize bude hlubší než krize předcházející, jelikož, jak Marx vypočítával, míra zisku bude dlouhodobě klesat. To nakonec nutně přivodí situaci, kdy proletariát, převážná většina společnosti, povstane a provede revoluci.

Odcizení: vzdálení se vlastní skutečné, opravdové podstatě. Marxisté tak označují výsledek procesu, jímž se za kapitalismu pracovní síla stává pouhým zbožím.

Nadhodnota: marxistický termín označující hodnotu získávanou z práce proletariátu kapitalistickým vykořisťováním.

Politika

Nejzávažnější Marxova předpověď zněla, že kapitalismus je odsouzen k tomu, být svržen proletářskou revolucí. Nepůjde o revoluci jen politickou, která by odstranila vládnoucí elitu nebo státní mechanismus, ale o **sociální revoluci**, která nastolí nový výrobní způsob a završí se dosažením úplného komunismu. Tato revoluce, předpokládal Marx, proběhne v nejvyspělejších kapitalistických zemích, například v Německu, Belgii, Francii či Velké Británii, kde výrobní síly dosáhly v rámci omezení daných kapitalistickým systémem svého maxima. Revoluce však přesto nebude determinována jen vývojem objektivní situace. Subjektivním faktorem bude „třídně uvědomělý“ proletariát. To znamená, že k revoluci dojde tehdy, kdy „dozrají“ jak objektivní, tak subjektivní podmínky. Jelikož se třídní antagonismy vyhrocují, proletariát pozná, že je vykořisťován, a stane se revoluční silou, třídou pro sebe. V tomto smyslu bude revoluce spontánním aktem, který uskuteční třída proletářů, která tak fakticky bude sama sebe vést či řídit.

Prvním terčem této revoluce měl být buržoazní stát. Stát je podle tohoto názoru nástrojem potlačování, uskutečňovaného ekonomicky panující třídou. V *Komunistickém manifestu* to Marx formulovat takto: „Exekutiva moderního státu je výborem pro spravování společných záležitostí buržoazie.“ Marx ovšem uznával, že k přechodu od kapitalismu ke komunismu nedojde naráz. Dokud trvají třídní antagonismy, dotud bude trvat přechodné stadium – „socialismus“. Pro socialismus bude příznačné to, co Marx nazval **diktatura proletariátu**. Úkolem tohoto proletářského státu bude zabezpečit výdobytky revoluce, a to tím, že zabrání kontrarevoluci ze strany vyvlastněné buržoazie. Jakmile však bude nastolen úplný komunismus a třídní antagonismy pominou, stát „odumře“; poté, co bude odstraněn systém tříd, stát ztratí důvod své existence. Výsledná komunistická společnost bude tudíž bezstátní a beztřídní a umožní, aby na místo zboží výroby nastoupila výroba zaměřená na uspokojování potřeb lidí. Řečeno slovy K. Marxe, „svobodný rozvoj každého je podmínkou svobodného rozvoje všech“.

Sociální revoluce:

kvalitativní změna struktury společnosti; pro marxisty je součástí sociální revoluce změna výrobního způsobu a systému vlastnictví.

Diktatura proletariátu:

marxistické označení přechodného období mezi zhroutilím kapitalismu a nastolením úplného komunismu; charakteristickým rysem tohoto období je ustavení proletářského státu.

Ortodoxní komunismus

Ruská revoluce a to, co po ní následovalo, ve 20. století rozhodujícím způsobem utvářely představy o komunismu. Bolševická strana vedená V. I. Leninem se v listopadu 1917 převratem chopila moci a následujícího roku se přejmenovala na „Komunistickou stranu“. Jako první úspěšní komunističtí revolucionáři se vůdci bolševiků těšili v komunistickém

Vladimír Iljič Lenin (1870–1924)

Ruský marxistický teoretik a revolucionář. Do aktivní politiky ho přivedla poprava jeho bratra v roce 1887. V roce 1889 se Lenin stal marxistou, v roce 1903 založil bolševickou stranu a v roce 1917 byl vůdčí osobností Říjnové revoluce. Do konce svého života stál v čele sovětského státu, třebaže po několika mozkových příhodách žil od roku 1922 v ústraní.

Lenin, bezpochyby nejvlivnější marxistický teoretik 20. století, se věnoval především otázkám organizace a revoluce. V díle *Co dělat* (1902) zdůraznil klíčový význam pevně semknuté „avantgardní“ strany, která musí proletariát vést a řídit. V díle *Imperialismus jako nejvyšší stadium kapitalismu* (1916) analyzoval kolonialismus jako ekonomický jev a ukázal, že světovou válku lze změnit ve válku třídní. *Stát a revoluce* (1917) je projevem Leninovy důsledné věrnosti „cestě povstání“; v tomto díle Lenin také zavrhl volební demokracii jako „buržoazní parlamentarismus“.

světě – přinejmenším až do 50. let – nesporné autoritě. Komunistické strany, zformované v dalších zemích, přijaly ideologické vedení Moskvy a připojily se ke Komunistické internacionále čili „Kominterně“, založené v roce 1919. Komunistické režimy ustavené po roce 1945 ve východní Evropě, v roce 1949 v Číně a v roce 1959 na Kubě, stejně jako komunistické režimy ustavené jinde byly vědomě utvářeny podle sovětského vzoru. Sovětský komunismus se stal dominantním modelem komunistického vládnutí a myšlenky marxismu-leninismu vládnoucí ideologií komunistického světa.

Komunismus 20. století se však výrazně rozcházel s myšlenkami a očkáváním Marxe a Engelse. Za prvé, komunistické strany, které ve 20. století vznikly, se sice opíraly o teorie klasického marxismu, musely je však přizpůsobit úkolům získání a udržení moci. Komunističtí vůdci 20. století museli věnovat větší pozornost než sám Marx zejména takovým otázkám jako vůdcovství, politická organizace a řízení ekonomiky. Za druhé, na komunistické režimy měly vliv historické okolnosti, za kterých vznikly. Komunistické strany se nedostaly – v rozporu s Marxovými předpoklady – k moci ve vyspělých kapitalistických zemích západní Evropy, ale v zaostalých, převážně zemědělských zemích jako Rusko a Čína. Městský proletariát v nich byl tudíž nepočetný a nezkušený, absolutně neschopný provést skutečnou třídní revoluci. Vláda komunistů se tak změnila ve vládu komunistické elity a komunistických vůdců. Za třetí, zásadní vliv na tvářnost sovětského komunismu, který se později stal základem světového komunistického hnutí, mělo rozhodující osobní přispění prvních dvou bolševických vůdců – Lenina a Stalina (1879–1953).

Lenin byl politický vůdce a zároveň významný politický myslitel. Leninovy myšlenky byly výrazem jeho prvořadého zájmu o problémy získání moci a nastolení vlády komunistů. Hlavním rysem **leninismu** bylo přesvědčení o potřebě politické strany nového typu, strany revoluční či avantgardní. Narozdíl od Marxe si Lenin nemyslel, že proletariát spontánně dospěje k revolučnímu třídnímu vědomí; dělnická třída je totiž sváděna a klamána buržoazními názory a představami. Lenin přišel s myšlenkou, že jedině „revoluční strana“ je schopna dělnictvo dovést od „tradeunionistického“ k revolučnímu třídnímu vědomí. Takovou stranu budou tvořit profesionální a věci oddaní revolucionáři. Její nárok na vůdcovství bude dán její ideologickou vyspělostí, konkrétně jejím pochopením marxistické teorie. Tato strana bude tudíž působit jako „předvoj“, „avantgarda“ proletariátu, protože vyzbrojena marxismem dokáže vnímat jeho skutečné zájmy a zplna se věnovat tomu, aby v něm probudila jeho revoluční potenciál. Lenin přišel také s návrhem, aby strana byla organizována na zásadách **demokratického centralismu**.

Když se bolševici v roce 1917 chopili moci, učinili tak jako avantgardní strana, a tudíž jménem proletariátu. Jelikož bolševická strana jednala v zájmu dělnické třídy, vyplývalo z toho, že opoziční strany nutně reprezentují zájmy tříd proletariátu nepřátelských, zejména buržoazie. Diktatura proletariátu vyžadovala, aby se revoluce proti svým třídním nepřátelům bránila; to ve skutečnosti znamenalo potlačení všech stran s výjimkou jediné – komunistické. V roce 1920 bylo už Rusko monopartijním státem. Z teorie leninismu tudíž vyplývá existence monopolní strany, která jako jediná vyjadřuje zájmy proletariátu a orientuje revoluci k jejímu konečnému cíli, tj. k „vybudování komunismu“.

Vliv Josefa Stalina na sovětský komunismus nebyl o nic menší než vliv Leninův. Byl dokonce větší, jelikož Sovětského svazu se Stalinova „druhá revoluce“ 30. let dotkla ještě více než Říjnová revoluce. Nejdůležitějším obratem, který Stalin učinil na poli ideologie, bylo osvojení si doktríny „socialismu v jedné zemi“, kterou jako první formuloval Bucharin. Podle této doktríny, vyhlášené v roce 1924, se Sovětskému svazu může podařit „vybudovat socialismus“, aniž by muselo dojít k revoluci v mezinárodním měřítku. Poté, co upevnil své mocenské postavení, Stalin provedl dramatický ekonomický a politický obrat, který započal vyhlášením prvního pětiletého plánu v roce 1928. Stalinovy pětileté plány (pětiletky) přivodily rychlou industrializaci a bleskovou totální likvidaci soukromého podnikání. Zemědělství se od roku 1929 kolektivizovalo: sovětští zemědělci se museli – za cenu doslova milionů lidských životů – vzdávat své půdy a vstupovat do státních nebo družstevních zemědělských podniků. Ekonomicky tak **stalinismus** nabyl podoby státní

Leninismus: Leninův teoretický přínos marxismu, zejména jeho přesvědčení, že k pozvednutí proletariátu k třídní uvědomělosti je zapotřebí revoluční či avantgardní strany.

Demokratický centralismus: leninský princip výstavby strany, založený na údajné vyváženosti svobodné diskuse a naprosté akční jednoty.

Stalinismus: centrálně plánované hospodářství podporované soustavným a brutálním politickým útlakem, jehož základem jsou struktury stalinského Ruska.

kolektivizace čili „státního socialismu“. Kapitalistický trh byl bezezbytku odstraněn a nahrazen systémem centrálního plánování, jemuž dominovala Státní plánovací komise – „Gosplan“. Realizační stránku centrálního plánování zajišťovala soustava mocných ekonomických ministerstev se sídlem v Moskvě.

Tuto „druhou revoluci“ provázely významné politické změny. Ve 30. letech Stalin využíval svou moc způsobem neobyčejně brutálním: v sérii stále násilnějších čistek, realizovaných tajnou policií NKVD, zlikvidoval každého, koho podezíral z neloajálnosti či kritičnosti. Počet členů Komunistické strany poklesl téměř na polovinu, více než milion lidí přišlo o život (včetně všech dosud žijících členů Leninova politbyra) a mnoho milionů skončilo ve věznicích a pracovních táborech čili v tzv. gulagu. Politicky byl tudíž stalinismus jednou z forem totalitní diktatury, realizované prostřednictvím monolitní vládnoucí strany, ve které byla veškerá diskuse či kritika vymýcena terorem, který se prakticky rovnal občanské válce namířené proti samotné straně.

Moderní marxismus

Zatímco **ortodoxní** komunistické režimy ve východní Evropě i v jiných částech světa učinily z marxismu – nebo, což bylo běžnější, z marxismu-leninismu – jakési sekulární náboženství, v západní Evropě vznikla jemnější a komplexnější podoba marxismu. Moderní marxismus, západní marxismus čili **neomarxismus** byl pokusem revidovat či nově formulovat klasické Marxovy myšlenky a zároveň zachovat věrnost určitým marxistickým zásadám či aspektům marxistické metodologie.

Charakter moderního marxismu ovlivnily dva hlavní faktory. Za prvé, ve chvíli, kdy se Marxovy předpovědi o brzkém zhroucení kapitalismu nenaplnily, museli moderní marxisté přezkoumat dosud běžné třídní přístupy. Začali zejména projevovat větší zájem o Hegelovy myšlenky a více zdůrazňovat ideu „člověka – tvůrce“, se kterou se setkáváme v raných Marxových dílech. Moderní marxisté se tak dokázali vymanit z pevného sevření teorie o „základně“ a „nadstavbě“. Na třídní boj se zkrátka přestalo hledět jako na východisko a zároveň závěr analýzy společnosti. Za druhé, moderní marxisté se obvykle rozcházel s bolševickým modelem ortodoxního komunismu a někdy se k němu stavěli i s neskrývaným odporem.

Jedním z prvních, kdo v marxismu spatřoval humanistickou filosofii a kladl důraz na proces „zvěčňování“, jímž kapitalismus dělníky dehumanizuje a činí z nich pasivní objekty neboli zboží, které lze uplatnit na trhu, byl maďarský marxista Georg Lukács (1885–1971). Antonio Gramsci zase

Ortodoxie: přidržování se nějakého zavedeného či obvyklého názoru, obvykle „oficiálně“ sankcionovaného nebo podporovaného.

Neomarxismus: aktualizovaná a revidovaná podoba marxismu, která odmítá determinismus, primát ekonomiky a privilegované postavení proletariátu.

upozorňoval, nakolik je třídní systém udržován nejen nerovnou ekonomickou a politickou mocí, ale také „hegemonií“ buržoazie, tedy duchovní a kulturní převahou vládnoucí třídy, vytvářenou šířením buržoazních hodnot a názorů v občanské společnosti, a to pomocí médií, církví, hnutí mládeže, odborů atd. Výrazněji hegelovskou variantu marxismu vypracovala tzv. frankfurtská škola, jejímiž čelnými představiteli byli Theodor Adorno (1903–1969), Max Horkheimer (1895–1973) a Herbert Marcuse (viz str. 145). Frankfurtští teoretikové vypracovali tzv. kritickou teorii, která mísila marxistickou politickou ekonomii, hegelovskou filosofii a freudovskou psychologii a která později značně ovlivnila tzv. **Novou levici**. Značně odlišný tzv. strukturální marxismus, resp. marxistický strukturalismus vzešel z děl francouzského komunisty Louise Althussera (1918–1990). Vycházel z předpokladu, že Marx chápal jednotlivce v podstatě jako nositele určitých funkcí vyplývajících z jejich místa ve struktuře. Ještě jiný přístup si osvojili analytičtí marxisté jako např. John Roemer (1986), který se snažil spojit marxismus s jakýmsi metodologickým individualismem, jenž se jinak častěji spojuje s liberalismem.

Smrt marxismu?

Rok 1989 byl obrovským zlomem v dějinách komunismu a ideologií vůbec. Rozdělení Evropy na kapitalistický Západ a komunistický Východ skončilo. Tento proces započal v dubnu 1989 demonstracemi na náměstí Tien-anmen v Pekingu, v jejichž čele stálo studentské „hnutí za demokracii“, a vyvrcholil v listopadu téhož roku pádem Berlínské zdi. V roce 1991 přestal existovat Sovětský svaz, vzor ortodoxního komunismu. Kde komunistické režimy nadále existují, jako například v Číně, na Kubě, ve Vietnamu, v Severní Koreji i jinde, došlo buď ke smísení politického stalinismu s tržními reformami v ekonomice (to je nejjasněji patrné v případě Číny) nebo se tyto režimy propadaly do stále větší izolace (jako je tomu v případě Severní Koreje). Tento vývoj byl důsledkem řady strukturálních slabin ortodoxního komunismu. Z nich hlavní byla skutečnost, že centrální plánování se sice ukázalo jako účinný nástroj prvních fází industrializace, nedokázalo se však vyrovnat se složitostí moderních průmyslově vyspělých společností a zejména zajistit tu míru prosperity, které se od 50. let těšil kapitalistický Západ.

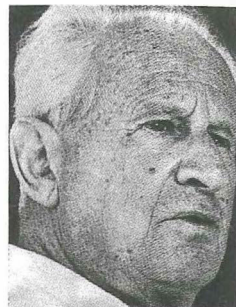
O tom, jaké důsledky mělo zhroucení komunismu pro marxismus, se však rozsáhle diskutuje. Na jedné straně jsou autoři, kteří – jako například teoretik „konce dějin“ Francis Fukuyama (1989, 1992) – tvrdí, že zhroucení komunismu jasně dokazuje, že jako dějinná síla ve světovém měřítku je marxismus mrtev. Na druhé straně jsou autoři, kteří tvrdí, že komunismus

Nová levice: ideologické hnutí, které se snažilo oživit socialistické myšlení radikální kritikou průmyslově vyspělé společnosti a zdůrazňováním nutnosti decentralizace, participace a osvobození člověka.

Herbert Marcuse (1898–1979)

Německý politický filosof a sociální teoretik, spoluzakladatel frankfurtské školy. Po útěku z hitlerovského Německa žil od roku 1934 v USA. Vypracoval jednu z forem neomarxismu, která značně čerpala z Hegela a Freuda. Proslulost si Marcuse získal v 60. letech jako čelný myslitel Nové levice a „guru“ studentského hnutí.

Ideovou osou díla H. Marcuse je vylíčení průmyslově vyspělé společnosti jako systému všeobecného útlaku, který brání věcným sporům a diskusím a dusí jakoukoli opozici – tedy jako „represivní tolerance“. Proti této „jednodimenzionální společnosti“ stavěl nepokrytě utopickou perspektivu osobního a sexuálního osvobození. Svou naději Marcuse přitom nekládal do tradiční dělnické třídy jako jakési revoluční síly, ale do takových skupin, jakými jsou například studenti, etnické menšiny, ženy a pracující třetího světa. Mezi jeho nejvýznamnější díla patří *Rozum a revoluce* (1941), *Eros a civilizace* (1958) a *Jednodimenzionální člověk* (1964).

sovětského typu, odmítnutý v revolucích z let 1989–1991, se výrazně liší od „marxismu Marxova“. Poukazovat na to, že v letech 1989–1991 se zhroutil marxismus, ale stalinská varianta marxismu-leninismu, ovšem zdaleka není totéž jako dokázat, že marxismus si nadále podržuje svůj význam. Daleko vážnějším problémem pro marxismus je to, že se nenaplnily Marxovy předpovědi, podle nichž se kapitalismus nutně zhroutí a bude vystřídán komunismem. Zkrátka a dobře, průmyslově vyspělé společnosti nedohlo „strašidlo komunismu“. Dokonce i ti, kdo jsou přesvědčeni, že Marxovy názory například na odcizení a vykořisťování mají i nadále svou cenu a zůstávají relevantní, nedokázali rozpoznat obdivuhodnou odolnost kapitalismu a jeho schopnost se reprodukovat. To je jasně vidět na zdánlivě nevyčerpatelném bažení kapitalismu po technologických inovacích, které znamená, že kapitalismus nejen nezakouší stále hlubší a hlubší krize, které by proletariát přiváděly k revolučnímu třídnímu vědomí, ale že naopak krize kapitalismu jsou méně ostré a že stoupající životní úroveň třídní vědomí rozředila.

Někteří marxisté reagovali na tyto problémy prosazováním „postmarxistických“ myšlenek a teorií. Postmarxismus má ovšem dvojí důsledek. Prvním je to, že marxistický projekt, stejně jako historický materialismus, na němž je tento projekt založen, je třeba opustit ve prospěch alternativních idejí. To je patrné na dílech někdejšího marxisty Jeana-Françoise Lyotarda (1984), který vystoupil s názorem, že marxismus jako totalizující teorii dějin – stejně jako všechna ostatní „velká vyprávění“ – odsunula postmoderna na vedlejší kolej. V jiné své variantě je postmarxismus

pokusem zachránit některé zásadní poznatky marxismu snahou o sloučení marxismu s některými aspekty postmodernismu (viz str. 79) a poststrukturalismu. Ernesto Laclau a Chantal Mouffeová (1985) souhlasili s tím, že prioritou tradičně přisuzovaná společenské třídě, stejně jako klíčová role dělnické třídy jako strůjce společenských změn jsou už neudržitelné. Tím vytvořili v marxismu prostor pro širokou škálu jiných „momentů“ boje, obvykle spojovaných s tzv. novými společenskými hnutími, jakými jsou např. hnutí žen, ekologické hnutí, hnutí gayů a lesbiček, mírové hnutí atd.

Sociální demokracie

Jako určitý ideologický postoj se sociální demokracie zformovala zhruba v polovině 20. století. Byl to důsledek tendence západních sociálnědemokratických stran nejen přijímat parlamentní strategii, ale také přehodnotovat své socialistické cíle. Zejména šlo o to, že tyto strany už neusilovaly o likvidaci kapitalismu, ale o jeho reformu či „polidštění“. Slova sociální demokracie proto začala znamenat určitou vyváženost mezi tržním hospodářstvím na jedné straně a státními zásahy na straně druhé. K hlavním rysům sociáldemokratismu tudíž patří:

- Sociální demokracie prosazuje liberálnědemokratické zásady a souhlasí s tezí, že politické změny se mohou a mají provádět pokojně a ústavně.
- Kapitalismus se chápe jako jediný spolehlivý způsob vytváření bohatství; socialismus se tudíž kvalitativně neliší od kapitalismu.
- Kapitalismus se přesto hodnotí jako morálně defektní, zejména pokud jde o způsob, jak se v něm rozděluje bohatství; kapitalismus se spojuje se strukturální nerovností a chudobou.
- Vady kapitalistického systému může stát odstranit ekonomickým a sociálním inženýrstvím; stát je strážcem veřejného čili obecného zájmu.
- Národní stát je účelnou jednotkou politického vládnutí. Disponuje totiž značnou schopností regulovat na svém území hospodářský a společenský život.

Sociální demokracie byla nejrozvinutější v prvních letech po 2. světové válce, kdy se nadšení pro sociálnědemokratické myšlenky a teorie rozšířilo daleko za její rámec; v řadě západních zemí tak vznikl jakýsi sociálnědemokratický konsens. Od 70. a 80. let však musela sociální demokracie

o udržení svého volebního a politického významu úporně bojovat, a to vzhledem k nástupu neoliberalismu a změněným ekonomickým a sociálním podmínkám. Závěrečná desetiletí 20. století se tak stala svědkem postupného ideologického ústupu reformistických socialistických stran prakticky na celém světě.

Etický socialismus

Teoretický základ daly sociální demokracii spíše etické či náboženské názory než vědecké analýzy. Sociální demokraté si neosvojili materialistické a do systému uspořádané ideje Marxovy a Engelsovy, ale kritizovali kapitalismus z pozic v podstatě morálních. Socialismus, stručně řečeno, prezentují jako morálně kapitalismus převyšující, jelikož lidé jsou tvorové etičtí, vzájemně spjatí pouty lásky, sympatií a soucitu. Takové myšlenky často dodávaly socialismu výrazně utopický charakter. Morální vize, jež je základem etického socialismu, vycházela z humanistických a náboženských principů. Socialismus ve Francii, Spojeném království a dalších zemích Commonwealthu byl výrazněji ovlivněn **humanistickými** idejemi Fourierovými, Owenovými a Williama Morrise (1854–1896) než „vědeckým“ krédem Karla Marxe. Socialismus značně čerpal rovněž z křesťanství. Existuje například stará tradice křesťanského socialismu ve Spojeném království, projevující se ve 20. století v dílech R. H. Tawneye. Křesťanská etika, která inspirovala britský socialismus, je etikou univerzálního bratrství a úcty, která náleží všem lidem jako tvorům božím; jde o princip vyjádřený příkázáním „miluj bližního svého jako sebe samého“. Ve své knize *Výdělkářská společnost* (1921) Tawney odsoudil neregulovaný kapitalismus, protože jeho hnací silou není víra ve „společné lidství“, ale „hřích lakomství“.

Tato náboženská inspirace byla patrná i v myšlenkách teologie osvobození, která ovlivnila mnoho katolických zemí rozvojového světa, zejména v Latinské Americe. Poté, co léta podporovali latinskoamerické utlačovatelské režimy, římskokatoličtí biskupové vyhlásili v roce 1968 na svém setkání v Madellín v Kolumbii „variantu, která se hodí zejména chudým“. Vycházeli z toho, že náboženská odpovědnost duchovenstva přesahuje rámec věcí úzce duchovních a zahrnuje i sociální a politický boj prostých lidí. Navzdory tomu, že papež Jan Pavel II. a Vatikán je odsoudili, organizovali radikální kněží v mnoha zemích Latinské Ameriky kampaně proti chudobě a politickému útlaku a občas dokonce podporovali socialistické revoluční hnutí. Podobně byla náboženstvím motivována socialistická hnutí v převážně muslimských zemích severní Afriky, Blízkého východu a Asie. Sepětí islámu se socialismem je dáno tím, že islám hlásá zásady

Humanismus: filosofie, která morálně upřednostňuje naplňování lidských potřeb a tužeb.

sociální spravedlnosti, dobročinnosti a spolupráce a výslovně zakazuje lichvu a nepoctivé zisky.

Tím, že rezignovala na vědeckou analýzu a dala přednost morálním či náboženským zásadám, však sociální demokracie oslabilu teoretický základ socialismu. To hlavní, oč sociální demokracii šlo, bylo spravedlivé či slušné rozdělování bohatství ve společnosti. Projevem toho je klíčová zásada sociální demokracie, **sociální spravedlnost**. Sociální demokracie přesto začala prosazovat širokou škálu názorů, sahajících od levicové věrnosti větší rovnosti a širšímu rozsahu kolektivního vlastnictví ke spíše pravicovému souhlasu s potřebou tržní výkonnosti a individuální soběstačnosti, který lze někdy těžko odlišit od některých podob liberalismu či konzervatismu. Přesto byly učiněny pokusy dát sociální demokracii určitý teoretický základ, jehož součástí bylo zpravidla přehodnocení samého kapitalismu a nové vymezení cíle socialismu.

Revizionistický socialismus

Původním – fundamentalistickým – cílem socialismu bylo dosažení stavu, kdy výrobní prostředky budou ve společném vlastnictví všech, a tudíž využívány ke všeobecnému prospěchu. K tomu bylo zapotřebí zlikvidovat soukromé vlastnictví a přejít od kapitalistického výrobního způsobu k výrobnímu způsobu socialistickému, zpravidla cestou revoluční změny. Podle tohoto názoru kapitalismus není pomoci: jde o systém třídního vykořisťování a útlaku, který si zaslouží být odstraněn, nikoli jen reformován. Koncem 19. století ale někteří socialisté dospěli k závěru, že tato analýza je mylná. S nejzřetelnějším teoretickým vyjádřením tohoto závěru bylo možno se setkat v práci Eduarda Bernsteina *Evoluční socialismus* (1898). V ní Bernstein přišel s komplexní kritikou Marxe a s prvním pokusem o marxistický **revizionismus**.

Bernstein vycházel do značné míry z empirie: odmítl Marxovu metodu, historický materialismus, protože předpovědi, ke kterým pomocí ní Marx dospěl, se ukázaly jako nesprávné. Kapitalismus prokázal svou stabilitu a přizpůsobivost. Místo aby se třídní boj zintenzivňoval a společnost rozdělával na „dvě velké třídy“, buržoazii a proletariát, kapitalismus, jak ukázal Bernstein, je čím dál složitější a diferencovanější. Objevily se akciové společnosti, vlastněné ne už jen jedním mocným továrníkem, ale určitým počtem akcionářů; v důsledku toho se rozšířil okruh vlastníků. Rozšířily se ale také řady příslušníků středních tříd, protože za mzdu pracující zaměstnanci, technici, státní úředníci a kvalifikovaní dělníci, kterých je stále víc, nejsou ani kapitalisté, ani proletáři. Podle Bernsteina kapitalismus už není systémem otevřeného třídního útlaku. Lze ho tudíž reformovat

Sociální spravedlnost:

morálně zdůvodnitelné rozdělení bohatství; ruku v ruce se sociální spravedlností jde zpravidla angažovanost ve prospěch větší rovnosti.

Revizionismus: revize čili přepracování určité politické teorie, které se – ve snaze přijít s „poopraveným“ názorem – liší od toho, co tato teorie hlásala dříve.

Eduard Bernstein (1850–1932)

Německý socialistický politik a teoretik. Jako jeden z prvních členů německé sociální demokracie (SPD) se zařadil mezi čelné intelektuály angažované ve sporech o revizionismus. Na protest proti 1. světové válce Bernstein stranu opustil, později se však do ní znovu vrátil.

Pod vlivem britského fabiánství a filosofie I. Kanta (1724–1804) se Bernstein pokusil revidovat a modernizovat ortodoxní marxismus. Ve své práci *Evoluční socialismus* (1898) tvrdil, že hospodářské krize se nezostřují, ale zmírňují, a poukázal na „neustálý pokrok dělnické třídy“. Proto volal po spojenectví s liberální střední třídou a rolnictvem a zdůrazňoval možnost postupného a pokojného přechodu k socialismu. Ve svých pozdějších dílech odhodil vše, co ho mohlo i vnějškově spojit s marxismem, a rozvinul jednu z forem etického socialismu založenou na novokantovství.

znárodněním hlavních průmyslových odvětví a rozšířením právní ochrany dělnické třídy a sociálního zabezpečení. Bernstein byl přesvědčen, že toho lze dosáhnout pokojně a demokraticky.

Západní socialistické strany byly revizionistické v praxi, i když ne vždy v teorii: jejich záměrem bylo kapitalismus „krotit“, nikoli likvidovat. Formálně se v některých případech ještě dlouho přidržovaly fundamentalistických cílů: příkladem byla britská Labouristická strana, která si podržela svou víru ve „společné vlastnictví výrobních prostředků i prostředků rozdělování a směny“, formulovanou v článku IV jejích stanov z roku 1918. V průběhu 20. století však sociální demokraté postupně opouštěli své přesvědčení o nutnosti plánování, protože poznávali, že kapitalistický trh je efektivní a vitální. Švédská Sociálnědemokratická dělnická strana se plánování formálně zřekla ve 30. letech; západoněmečtí sociální demokraté tak učinili v roce 1959 na sjezdu v Bad Godesberg, který přijal zásadu „soutěž tam, kde je možná, plánování tam, kde je nutné“. Ve Spojeném království obdobná snaha přiklonit se koncem 50. let k revizionismu skončila nezdarem: konference Labouristické strany totiž zamítla návrh tehdejšího vůdce strany Hughga Gaitskella, aby se článek IV zrušil. Když však byla u moci, Labouristická strana nikdy neprojevila sebemenší chuť k nějakému rozsáhlému znárodnění.

Poté, co se zřekla plánování a úplného znárodnění, zůstaly sociální demokracii tři skromnější cíle. Prvním byla smíšená ekonomika, jakási směs veřejného a soukromého vlastnictví, která je někde mezi tržním kapitalismem a státním kolektivismem. Znárodnění, pokud ho sociální demokraté prosazují, je vždy selektivní a omezuje se na klíčová

Pnutí v rámci SOCIALISMU (1)

SOCIÁLNÍ DEMOKRACIE	v.	KOMUNISMUS
etický socialismus	↔	vědecký socialismus
revizionismus	↔	fundamentalismus
reformismus	↔	utopismus
evoluce / gradualismus	↔	revoluce
„humanizovat“ kapitalismus	↔	odstranit kapitalismus
přerozdělování	↔	společné vlastnictví
zmírňování třídního boje	↔	beztrždní společnost
relativní rovnost	↔	absolutní rovnost
smíšená ekonomika	↔	státní kolektivizace
řízení ekonomiky	↔	centrální plánování
parlamentní strana	↔	avantgardní strana
politický pluralismus	↔	diktatura proletariátu
liberálnědemokratický stát	↔	proletářský / lidový stát

odvětví nebo na to, co se považuje za „přirozené monopoly“. Například Attleeho vláda, která byla u moci v letech 1945–1951, znárodnila hlavní veřejné služby (elektrina, plyn, uhlí, ocel, železnice atd.), většinu britského průmyslu však ponechala v soukromých rukou. Za druhé, sociální demokraté se snažili regulovat kapitalistické ekonomiky, aby udrželi ekonomický růst a nízkou nezaměstnanost. Po roce 1945 se většina sociálnědemokratických stran přiklonila ke keynesiánství (viz str. 76) jako k nástroji kontroly nad ekonomikou a dosažení plné zaměstnanosti. Za třetí, socialisty lákala představa sociálního státu jako hlavního nástroje reformování čili humanizování kapitalismu. V sociálním státu se spatřoval mechanismus přerozdělování, který pomůže nastolit sociální rovnost a odstranit chudobu. Kapitalismus už nebylo třeba zlikvidovat, ale pouze poopravit, a to zavedením kapitalismu reformovaného čili sociálně orientovaného.

Pokus tento vývoj teoreticky osvětlit a fakticky tak aktualizovat Bernsteina podnikl britský politik a sociální teoretik Anthony Crosland (1918–1977) ve své knize *Budoucnost socialismu* (1956). Přesvědčen o tom, že moderní kapitalismus se pramálo podobá kapitalismu 19. století, který

měl před očima Marx, se Crosland přihlásil k **manažerismu**. Vyslovil názor, že stará třída kapitalistů byla nahrazena novou třídou manažerů, expertů a technokratů, která začala ovládat všechny průmyslově vyspělé společnosti jak kapitalistické, tak komunistické. Crosland byl přesvědčen, že vlastnictví výrobních prostředků bylo odděleno od kontroly nad ním. Zatímco akcionářům, kteří podniky vlastní, jde především o zisk, placení manažeři, kteří přijímají běžná podnikatelská rozhodnutí, mají širší škálu cílů, do které patří i udržení harmonie v podniku a jeho image na veřejnosti. Marxismus se tudíž stal irrelevantním: nelze-li už v kapitalismu spatřovat systém vykořisťování jedné třídy druhou, jsou fundamentalistické cíle znárodnění a plánování jednoduše přežitě. Socialismus tedy Crosland definoval v kategoriích politiky sociální spravedlnosti, nikoli politiky vlastnictví. Majetek nemusí být ve společném vlastnictví, může se však přerozdělovat prostřednictvím sociálního státu, financovaného z progresivních daní. Crosland si byl ovšem vědom, že k dosažení socialismu je nezbytný ekonomický růst. Bez rostoucí ekonomiky nelze zajistit daňové výnosy potřebné k financování štedřejších sociálních výdajů a bohatí budou ochotni potřebné financovat jedině tehdy, jestliže ekonomický růst zajistí i jejich vlastní životní úroveň.

Krise sociální demokracie

V prvních poválečných letech se zdálo, že keynesiánská sociální demokracie – neboli sociální demokracie tradiční - triumfovala. Její síla spočívala v tom, že dokázala využít dynamiku trhu, aniž by se přitom dosáhlo té míry nerovnosti a nestability, o níž měl Marx za to, že odsoudí kapitalismus k zániku. Keynesiánská sociální demokracie se však zakládala na určitém (údajně) nestabilním kompromisu. Na jedné straně pragmaticky přijímala trh jako jediný spolehlivý nástroj vytváření bohatství. Tento zdráhavý příklon sociálních demokratů k trhu se rovnal přiznání, že žádná schůdná socialistická alternativa neexistuje; socialistický projekt se tak znovu představil jako pokus kapitalismus reformovat, nikoli nahradit. Na druhé straně v sociální demokracii přežívala socialistická etika v podobě úsilí o sociální spravedlnost. To zase souviselo s poněkud rozmělněnou představou o rovnosti, totiž rovnosti distributivní, tedy s představou, že chudoba se má omezovat a nerovnost tudíž zmenšovat přerozdělováním z bohatých na chudé.

V jádru keynesiánské sociální demokracie je tedy rozpor mezi přitakáním ekonomické efektivity a přitakáním rovnostářství. Během „dlouhého boomu“ poválečných let se s ním sociální demokraté vyrovnávat nemuseli, protože trvalý růst, nízká nezaměstnanost a současně

Manažerismus:

teorie, podle níž ve všech industriálních společnostech – kapitalistických i socialistických – vládne třída manažerů, technokratů a státních úředníků, tedy těch, kdo mají odborné a správní znalosti a dovednosti.

i nízká inflace zvyšovaly životní úroveň všech sociálních skupin a pomáhaly financovat štedřejší sociální programy. Recese 70. a 80. let však vyvolala – přesně, jak Crosland předpokládal – v sociální demokracii napětí: socialistické myšlení se polarizovalo do zřetelněji definovaných stanovisek levicových a pravicových. Recese uspišila „fiskální krizi sociálního státu“, protože zvýšila poptávku po sociálních podporách (znovu se totiž objevila nezaměstnanost) a zároveň snížila daňové výnosy, ze kterých se sociální výdaje financovaly (méně lidí totiž pracovalo a podnikání méně vynášelo). Bylo třeba zodpovědět nelehkou otázku: mají se sociální demokraté snažit obnovit efektivitu tržního hospodářství, což by mohlo znamenat snížit inflaci a nejspíš i daně, nebo mají chudinu a lidi s nízkými příjmy hájit zachováním nebo dokonce zvýšením sociálních výdajů?

Tato krize sociální demokracie se v 80. a 90. letech prohloubila, a to pod společným vlivem několika dalších faktorů. Za prvé, voličskou podporu sociální demokracie oslabil deindustrializace a pokles počtu příslušníků tradiční dělnické třídy, sociální základny keynesiánské sociální demokracie. Zatímco bezprostředně po 2. světové válce se sociální demokracie nesla na vlně pokrokových politických opatření, od 80. let se politika zaměřovala stále více na zájmy skupiny, kterou J. K. Galbraith (1992) pojmenoval „spokojená většina“. Tyto sociální a voličské posuny přišly sociálnědemokratickým stranám draho. Například britská Labour party prohrála v letech 1979–1992 čtvery parlamentní volby za sebou; německá SPD byla v letech 1982–1998 v opozici; francouzská Socialistická strana utrpěla drtivé porážky, zejména v letech 1992 a 2002, kdy se socialistickému kandidátovi Lionelu Jospinovi nepodařilo postoupit do druhého kola prezidentských voleb. Za druhé, ekonomickou úspěšnost sociální demokracie podlomil nástup globalizace. Integrace národních ekonomik do širšího globálního ekonomického systému nevedla jen k tomu, že keynesiánství přestalo fungovat, jelikož ke keynesiánským opatřením je zapotřebí, aby národní vlády mohly řídit samostatné národní ekonomiky; zintenzivnila také mezinárodní konkurenci a vyvolala tak tlaky na snižování daní a státních výdajů, zejména reformami sociálního státu a větší flexibilitou pracovních sil. Za třetí, zhroucení komunismu značně oslabilo intelektuální důvěryhodnost sociální demokracie. Nevedlo jen ke světu bez jakýchkoli významných nekapitalistických ekonomických forem, ale také podlomilo víru v to, co Anthony Giddens (viz str. 153) nazval „kybernetický model“ socialismu, ve kterém stát, fungující jako mozek společnosti, je hlavním aktérem ekonomických a sociálních reforem. V této perspektivě se na keynesiánskou sociální demokracii mohlo hledět jako na pouhou skromnější variantu státního

Anthony Giddens (nar. 1938)

Britský sociální a politický teoretik. V letech 1997–2003 stál v čele London School of Economics. Často se o něm hovoří jako o „guru“ Tonyho Blaira. Výrazně ovlivnil formování nového programu sociální demokracie ve Spojeném království i v jiných zemích.

Mezi významné sociální teoretiky se Giddens zařadil svou teorií strukturace, kterou předložil v dílech *Nová pravidla sociologické metody* (1976) a *Utváření společnosti* (1984) a jíž chtěl překonat tradiční dualismus struktury a lidského jednání. Ve svých pozdějších pracích, k nimž patří mj. *Mimo levice a pravici* (1997), *Třetí cesta* (1998), *Splašený svět* (1999) a *Třetí cesta a její kritikové* (2000), se Giddens snažil přetvořit sociální demokracii ve světle nástupu pozdní moderny; přitom si všímal mj. globalizace, přerušení kontaktu s tradicemi a růstu sociální reflexivity (reciprocity a vzájemné závislosti).

socialismu, který revoluce let 1989–1991 tak náhle a neočekávaně odvrhly.

Neorevizionismus a „třetí cesta“

Od 80. let procházely reformistické socialistické strany na celém světě další fází revizionismu, někdy označovaného jako neorevizionismus, během které se více nebo méně distancovaly od principů a cílů tradiční sociální demokracie. Výsledný ideologický postoj se prezentoval různě, například jako „nová“ sociální demokracie, „**třetí cesta**“, „radikální střed“, „aktivní střed“ a „Neue Mitte“ (nový střed). Ideologický význam neorevizionismu a jeho vztah k socialismu obecně a k tradiční sociální demokracii zejména je však předmětem sporů a diskusí. Zčásti je tomu tak proto, že neorevizionismus nabyl v různých zemích různých podob. Existuje tudíž řada navzájem odlišných a často protichůdných neorevizionistických projektů, včetně těch, které jsou spojovány s Billem Clintonem a „novými“ demokraty v USA a s Tonym Blairem a „novými“ labouristy ve Spojeném království, jakož i těch, které se objevily v Německu, v Nizozemí, v Itálii a na Novém Zélandu. V některých případech jde o projekty svou povahou nesocialistické či postsocialistické, zatímco v jiných byl podniknut zřetelný pokus socialistické nebo aspoň sociálnědemokratické hodnoty zachránit. Hlavní úsilí neorevizionistů směřovalo k formulování tzv. „třetí cesty“. *Třetí cesta* (*third way*) obecně znamená jakousi alternativu jak kapitalismu, tak socialismu. Ve své moderní po době třetí cesta označuje konkrétněji jakousi alternativu staré sociální demokracie a neoliberalismu. Třebaže

Třetí cesta: koncepce takové ekonomiky, která by byla alternativou jak státního socialismu, tak kapitalismu volného trhu; v různých dobách usilovali o třetí cestu konzervativci, socialisté a fašisté.

Pnutí v rámci SOCIALISMU (2)

SOCIÁLNÍ DEMOKRACIE	v.	TŘETÍ CESTA
ideologická	↔	pragmatická
národní stát	↔	globalizace
industriální společnost	↔	informační společnost
politika tříd	↔	pospolitost
smíšená ekonomika	↔	tržní hospodářství
plná zaměstnanost	↔	plná zaměstnatelnost
rovnost výsledků	↔	rovnost příležitostí
péče o „vyvržené“	↔	meritokracie
sociální spravedlnost	↔	šance pro všechny
odstraňovat chudobu	↔	podporovat začleňování do společnosti
sociální práva	↔	práva a povinnosti
péče „od kolébky do hrobu“	↔	„workfare“
stát sociálně-reformistický	↔	stát konkurenční / tržní

třetí cesta je (nejspíš z povahy věci) označení nepřesné a otevřené mnoha interpretacím, lze přesto vyjmenovat určitá témata, která jsou pro ni příznačná. Prvním je názor, že socialismus, přinejmenším v podobě státních zásahů prezentovaných jako příkazy shora, je mrtev: to, o čem článek IV stanov britské Labouristické strany, novelizovaný v roce 1995, hovoří jako o „dynamickém tržním hospodářství“, nemá alternativu. Ruku v ruce s tím jde celková akceptace globalizace a přesvědčení, že kapitalismus se změnil v jakousi „informační společnost“ či „znalostní ekonomiku“, která odměňuje informační technologii, dovednosti jednotlivce a flexibilitu pracovních sil i podnikatelů. Toto obecné povýšení trhu nad stát spolu se stanoviskem jasně stranicím podnikatelům a podnikavosti znamená, že třetí cesta se nesnaží zvrátit neoliberální revoluci 80. a 90. let, ale že na ní spíše chce stavět.

2. Tím druhým, co třetí cestu charakterizuje, je důraz na pospolitost a morální odpovědnost. Pospolitost má samozřejmě dlouhou socialistickou tradici, jelikož – stejně jako bratrství a spolupráce – navazuje na ideu společenské podstaty člověka. Třebaže tedy třetí cesta akceptuje

řadu ekonomických teorií neoliberalismu, důsledně a zásadně odmítá jeho filosofická východiska a morální a sociální důsledky. Nebezpečí tržního fundamentalismu tkví v tom, že podryvá morální základy společnosti. Některé varianty třetí cesty, zejména „Blairův projekt“ ve Spojeném království, se přesto snaží sloučit **komunitaristické** myšlenky s liberálními a vytvořit tak určitou formu komunitaristického liberalismu, který v mnoha směrech připomíná „nový liberalismus“ konce 19. století. Komunitaristický liberalismus stojí především na názoru, že práva a povinnosti spolu neoddělitelně souvisí: všechna práva musí být vyvažována povinnostmi a naopak. Základem tohoto názoru je tzv. „nový individualismus“, který prosazuje autonomii jednotlivce, zároveň však zdůrazňuje, že jednotlivci jednají v určitém kontextu vzájemné závislosti a reciprocity.

Za třetí, stoupcí třetí cesty obvykle ve společnosti zdůrazňují konsens; tím se liší od socialistů, kteří v ní vidí především konflikt. Jasně se to ukazuje například v tom, že pospolitost má tendenci akcentovat pousta, která k sobě váží všechny její členy, a tudíž ignorovat nebo zakrývat třídní rozdíly a ekonomickou nerovnost. Podobně myšlenka „znalostní společnosti“, tj. společnosti, ve které motorem jsou znalosti, dává tušit, že materiální odměny se už nerozdílejí na základě strukturálních nerovností, ale že jejich distribuce se blíží distribuci pracovních dovedností ve společnosti, přičemž sama tato distribuce je v neustálém pohybu. Víra v konsens a sociální harmonii se odráží i v hodnotovém rámci třetí cesty, který odmítá přístup typu „buď-anebo“, kterým se vyznačovalo tradiční myšlení o morálce a tradiční ideologické uvažování, a přichází s téměř ne-dualistickým světovým názorem. Politikové třetí cesty se tudíž běžně staví za podnikání a slušnost, za šance pro každého a za jistoty, za spoléhání na sebe sama a za vzájemnou závislost atd.

Za čtvrté, tradiční socialistickou orientaci na rovnost nahradila třetí cesta orientací na začleňování do společnosti. Jasně je to vidět na důrazu, který klade na liberální ideje typu příležitostí a dokonce meritokracie. Rovnostářství se tak zmírňuje do podoby víry v rovnost příležitostí čili v rovnost na základě toho, „čím kdo přispívá“, resp. „co do společnosti investoval“, jinak řečeno na právo přístupu k hodnotám a šancím, které jednotlivcům umožňují realizovat jejich potenciál. Návrhy reforem sociálního zabezpečení, se kterými přicházejí stoupcí třetí cesty, proto obvykle odmítají jak neoliberální důraz na to, že člověk „má stát na vlastních nohou“, tak sociálnědemokratickou víru v péči „od kolébky do hrobu“. Sociální zabezpečení by se naopak mělo prioritně zaměřit na lidi „vyložené ze společnosti“ a mělo by – v duchu liberálního přístupu – „pomáhat lidem, aby si pomohli sami“. B. Clinton v této souvislosti

Komunitarismus: názor, že individualita čili osobnost je utvářena pospolitostí, a to v tom smyslu, že neexistují žádné „pospolitosti neovlivněné“, resp. „pospolitosti nezatižené“ osobnosti (viz str. 331).

říkal, že lidi je třeba motivovat, nikoli jim něco dávat zadarmo. Sociální politika by se měla zejména snažit rozšířit přístup k práci, a to v souladu s americkou teorií „workfare“, tedy s názorem, že sociální podpory by měly být vázány na ochotu jednotlivců hledat práci a postavit se na vlastní nohy.

Třetí cesta se nakonec vyznačuje i novými myšlenkami, pokud jde o náležitou roli státu. Třetí cesta akceptuje myšlenku konkurenčního státu čili státu tržního. Stát konkurenční je stát, jehož hlavní funkcí je usilovat o prosperitu národa v podmínkách zostrující se globální konkurence. Měl by se tudíž soustředit na sociální investice, tj. na zkvalitňování ekonomické infrastruktury a zejména na zvyšování dovedností a znalostí pracovních sil v zemi. Prioritou vlády by tedy nemělo být sociální zabezpečení, ale vzdělání; přitom vzdělání se necení jako takové, tedy proto, že prospívá rozvoji lidské osobnosti (což je názor moderních liberálů), ale proto, že zvyšuje zaměstnatelnost a prospívá ekonomice (což je názor utilitaristů či klasických liberálů). Z tohoto hlediska je stát ve své podstatě akter kulturní, jehož úkolem není realizovat nějaký program ekonomického nebo sociálního inženýrství, ale formovat nebo reformovat postoje, hodnoty, dovednosti, názory a znalosti obyvatelstva.

■ Socialismus v 21. století

Diskusi o socialismu v 21. století budou někteří považovat za zhruba zbytečnou. Socialismus je mrtev a nekrology už byly napsány. Důkazy, které by takový názor podpořily, jsou všeobecně známé. Revoluce, ke kterým došlo v letech 1989–1991 ve východní Evropě, zlikvidovaly poslední pozůstatky „reálného socialismu“ a tam, kde režimy podle jména socialistické stále ještě existují, například v Číně a na Kubě, existují jedině díky tomu, že komunistické strany jsou ochotné provádět tržní reformy. Jinde se parlamentní socialistické strany opřekot vzdávaly tradičních zásad a voličskou přízeň se snažily si udržovat tím, že projevovaly stále větší sympatie pro tržní hospodářství. Jediná vážná debata se týkala příčiny smrti socialismu. Teoretikové konce dějin jako například Francis Fukuyama (1989) ji spatřovali v nedostatcích a slabinách vlastních všem socialistickým modelům a v nepopiratelné převaze liberálního kapitalismu. Jiní poukazovali na to, že globalizovaná ekonomika má tendenci vtahovat všechny státy do globálního kapitalistického systému. Ještě jiní zase zdůrazňovali, že politická základna socialismu se z mas dělnické třídy scvrkla na izolovanou a odpolitizovanou spodinu. Ať již je vysvětlení jakékoli, svět se dramaticky a natrvalo posunul doprava a socialismus se

ocitl – řečeno slovy Lva Trockého, vyřčenými ovšem ve zcela jiné situaci – na „sметиšti dějin“.

Socialisté s delší dějinnou pamětí se však nejspíš s takto chmurnými závěry nesmíří. Stejně jako se ukázaly být mylné předpovědi nevyhnutelného vítězství socialismu, vyhlášené počátkem 20. století, může se stát, že se jako nespolehlivé projeví i proklamace o smrti socialismu, pronášené počátkem století jednadvacátého. Vždyť přece ještě v 60. letech se za překonaný považoval liberalismus volného trhu, zatímco socialismus – tak se to alespoň jevílo – zažíval nezadržitelný vzestup. Naděje, že socialismus přežije, se do značné míry opírají o stále ještě existující a možná neodstranitelné nedostatky kapitalistického systému. Ve své knize *Socialismus pro věk skepticismu* (1995) to Ralph Miliband formuloval takto: „Myšlenka, že kapitalismus byl veskrze transformován a že je tím nejlepším, čeho se lidstvu kdy může podařit dosáhnout, je strašlivou ostudou lidského rodu.“ V tomto smyslu je socialismu souzeno přežít, byť třeba jen proto, že je jakýmsi připomenutím možností lidstva pokročit ve svém vývoji za rámec tržního individualismu. Nadto globalizace může být pro socialismus nejen problémem, ale i šancí. Stejně jako se kapitalismus transformuje tím, že vzrůstá význam nadnárodního rozměru ekonomického života, je možné, že i socialismus se postupně transformuje v kritiku globálního vykořisťování a globální nerovnosti. Právě o to dnes konec konců jde rodícímu se antikapitalistickému a antiglobalizačnímu hnutí, třebaže teoreticky je zatím značně nevyspělé. Jinak řečeno, socialismus se v 21. století může znovu zrodit jako globální antikapitalismus.

Pokud socialismus přežije, o jaký socialismus půjde? Jasně se zdá být to, že se nejspíš nebude inspirovat byrokratickým autoritářstvím sovětské éry. Marxismus-leninismus možná opravdu mrtvý je, a jen málo socialistů bude nad jeho skonem ronit slzy. To může mít mimo jiné za následek nový pohled na Marxovo dědictví, oprostěný nyní od zkušeností s leninismem a stalinismem. Pravděpodobně ovšem je, že přitom nepůjde o Marxe – ekonomického **deterministu**, tak dobře známého z 20. století, ale o Marxe – humanistického filosofa. Pokud jde o parlamentní socialismus, jeden důležitý úkol zde zůstává. Keynesiánská sociální demokracie, přinejmenším ta, která existovala bezprostředně po roce 1945, byla možná opuštěna; politicky a voličsky životaschopná alternativa tržního kapitalismu se ale zase musí teprve objevit. Zájem o třetí cestu a další neorevizionistické projekty je nepochybně důkazem touhy po „novém myšlení“ v rámci socialismu a zejména potřeby čelit fundamentalistickému neoliberalismu; v tom však lze těžko spatřovat doklad renesance socialismu. Hledání nového socialistického paradigmatu tedy prozatím pokračuje.

Determinismus: názor, že jednání a rozhodování lidí je bezesbytku podmíněno vnějšími faktory; determinismus vyústuje v závěr, že svobodná vůle je mýtus.

Otázky k diskusi

- ▶ Čím se vyznačuje socialistický pohled na rovnost?
- ▶ Proč socialisté upřednostňují kolektivismus a jak se snažili ho nastolit?
- ▶ Jaké důsledky měly snahy dospět k socialismu revolucí?
- ▶ Jaké důsledky měly snahy dospět k socialismu demokratickou cestou?
- ▶ Čím marxisté zdůvodňovali svou předpověď, že kapitalismus se nutně zhroutí?
- ▶ Nakolik se v ortodoxním komunismu odrážely klasické myšlenky Marxovy?
- ▶ Je sociální demokracie skutečně jednou z forem socialismu?
- ▶ Byl sociálnědemokratický „kompromis“ v samé své podstatě nestabilní?
- ▶ Může existovat nějaká „třetí cesta“ mezi kapitalismem a socialismem?

Doporučená literatura

Giddens, A., *The Third Way: The Renewal of Social Democracy* (Cambridge: Polity Press, 1998). Tato práce se běžně hodnotí jako nejdůležitější text o politice třetí cesty.

Harrington, M., *Socialism: Past and Future* (London: Pluto Press, 1993). Angažované, s hlubokým zaujetím a znalostmi napsané pojednání o tom, kde socialismus byl a kam směřuje.

Martell, L. (ed.), *Social Democracy: Global and National Perspectives* (Basingstoke a New York: Palgrave Macmillan, 2001). Soubor článků, které ve světle globalizace, evropeizace a různých národních tradic analyzují vývoj v sociální demokracii.

McLellan, D., *The Thought of Karl Marx*, 2. vyd. (London: Macmillan, 1980). Důkladný a užitečný úvod k dílu K. Marxe, provázený výběrem textů.

Moschonas, G., *In the Name of Social Democracy – The Great Transformation: 1945 to the Present* (London a New York: Verso, 2002). Zevrubné vylíčení povahy, dějin a vlivu sociální demokracie zaměřující se na vznik „nové sociální demokracie“.

Sassoon, D., *One Hundred Years of Socialism* (London: Fontana, 1997). Čtivé a podrobné vylíčení ideologie demokratického socialismu a praxe demokratických socialistických hnutí, zasazené do dobového rámce.

Wright, A., *Socialisms: Theories and Practices* (Oxford a New York: Oxford University Press, 1996). Dobré, stručné a přístupné uvedení do hlavních témat socialismu, odhalující příčiny neshod v socialistické rodině.